117.366

.LADA ZEČEVIĆ

U NOĆI, SUSRET

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA PEDESET ŠESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET ČETVRTA

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRAJOVIĆ, MILINKO ĐUROVIĆ. VELJKO KOVAČEVIĆ, VIKTOR KUČAN, NIKOLA LJUBIČIĆ, PETAR MATIĆ, BRANKO PEROVIĆ, FRANC POGLAJEN, SVETISLAV SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

VLADA ZEČEVIĆ

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 11366

U NOĆI, SUSRET

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

BEOGRAD 1963.

Omot i ilustracije

ĐORĐE ANDREJEVIĆ - KUN

U NOĆI, SUSRET

Od kako sam se »odmetnuo od srpskih vlasti« i okupatora i pobegao iz Krupnja stalno sam razmišljao o tome kako se protiv njih treba boriti. Vođe i Udružene opozicije i Demokratske stranke (kojoj sam pripadao) ćutale su. Znači — raditi sam. Proveriti raspoloženje naroda za oružanu borbu, zatim prikupiti podatke o naoružanju s kojim se raspolaže, odabrati najpodesnije ljude i stvoriti veću hajdučku družinu koja bi štitila narod.

U međuvremenu je došlo do napada Nemačke na Sovjetski Savez. To nam je pružilo veliku moralnu podršku.

Tama i noć pokrile su Evropu i u njoj Jugoslaviju. Na vidiku ni zračka svetlosti. Noć je. Baš tih dana sreo sam se s jednom patrolom Valjevskog partizanskog odreda u selu Koreniti. Došli su na jedno mesto gde se vrhla pšenica. Govorili su seljacima da je ne mere, da pocepaju kontrolne cedulje i da Nemcima ne daju ni zrna. Dali su im i štampani letak koji sam na miru pročitao. Bio je to proglas Komunističke partije Jugoslavije — poziv narodu na oružanu borbu protiv okupatora. Mnoge stvari

postale su mi jasnije. Tu sam našao odgovor na mnoga pitanja koja su me već mesec dana mučila.

Rešio sam da odmah krenem prema Rožnju gde se nalazio štab Valjevskog partizanskog odreda i da usput prikupim što veći broj ljudi — seljaka, rudara i šumskih radnika, spremnih za borbu.

Išao sam noću uz reku Korenitu i tako naišao na osvetljenu vodenicu koja je kloparala. U njoj sam našao Sretena Aksića rudarskog radnika iz sela Kostajnika. Sedeo je pored rudarske lampe i čistio mitraljez. Udešavao ga, podmazivao i probao kretanje redenika i metaka.

Bio je to iznenadan a u početku i nemio susret. Iako je znao ko sam i šta sam, ipak se iznenadio i malo uplašio kad me je video. Posle pozdrava seo sam na tronožnu stolicu i uživao gledajući ga kako s pažnjom i ljubavlju čisti mitraljez. Iako ustanak još nije bio počeo u većim razmerama, Sreten je već bio doneo odluku gde i kad će upotrebiti svoj mitraljez.

— Šta će ti to? — upitah ga.

— Trebaće mi, odgovori zagledajući cev.

— Hoćemo li da se tučemo?

— Pa, hoćemo, Vlado! Ja nešto čujem da ti okolo skupljaš ljude. Ima i partizana, tu u blizini. Nailaze. Pa, ako treba, evo, tu sam.

— Možeš li noćas sa mnom da kreneš?

— Mogu, reče, samo ću svratiti kući, treba da odnesem ovo brašno deci i ženi, da uzmem malo

hleba i da se pozdravim sa ukućanima. Ti mi reci gde ćemo se naći i ne brini ništa.

Tako je i bilo. Sa svojim mitraljezom i municijom došao je na ugovoreno mesto i u zakazano vreme.

Tako su se u tami Evrope i Jugoslavije u noći susrela dva čoveka koji su prihvatili i odazvali se pozivu Komunističke partije Jugoslavije za oružanu borbu naroda Jugoslavije protiv okupatora.

Aksić je bio fizički slab, ali i neumoran u pešačenju i nošenju mitraljeza. U borbi za Krupanj izdržao je dvoboj sa nemačkim mitraljescima i pokazao se kao odličan i hrabar borac. Pošto smo isto veće po oslobođenju Krupnja stvorili zajednički štab sa VPO, borci su se izmešali po desetinama, vodovima i četama. Aksić je pripao 2. četi koja je sa Stolica upućena na Drinu, prema Malom i Velikom Zvorniku. I sve je išlo kako treba, dok jednog dana N. M. nije smislio da oduzme mitraljez Aksiću i dâ ga u »sigurnije ruke«. Naredio je lekarski pregled 2. čete, pa je lekarka oglasila Aksića, zbog bolesti, za nesposobnog za borbu i rekla da treba da ide kući i da se leči. Mitraljez će, veli, ostati u četi.

Aksić je na tu odluku odgovorio da se oseća dovoljno zdravim i ostaje kao mitraljezac na položaju. A to, veli, što su mu pluća malo nagrižena tuberkulozom nije ništa; to je on kao rudar stekao radeći godinama u rudniku. Dalje im je rekao da su ga lekari ranijih godina više puta pregledali na njegovo traženje, ali mu nijedan nije dao bolovanje i to kada mu je zaista trebalo. Sada mu ne treba lečenje, sada

je glavna stvar borba protiv Nemaca i njihovih pomagača. On još, veli, može da nosi mitraljez i nosiće ga i tući će se protiv Nemaca. Na kraju je rekao da mitraljez ne da, da ga mogu ubiti, ali mitraljez živ neće ostaviti, a zbog nepoverenja neće ni ostati u četi.

Uprtio je mitraljez na leđa i rekao. »Idem da tražim svog starog druga, s njim sam i pošao u rat! Njega imam da nađem, a onda ću tražiti da me upute na drugi položaj«.

I tako se Aksić sa svojim mitraljezom na ramenu našao ponovo u Krupnju. U komandi mesta je raspoređen u jedinicu koja se nalazila na položajima prema Valjevu. Na prostoru između Valjeva i Osečine, kod sela Pričevića, poginuo je u borbi protiv nemačkih tenkova oktobra 1941. dejstvujući iz stojećeg stava.

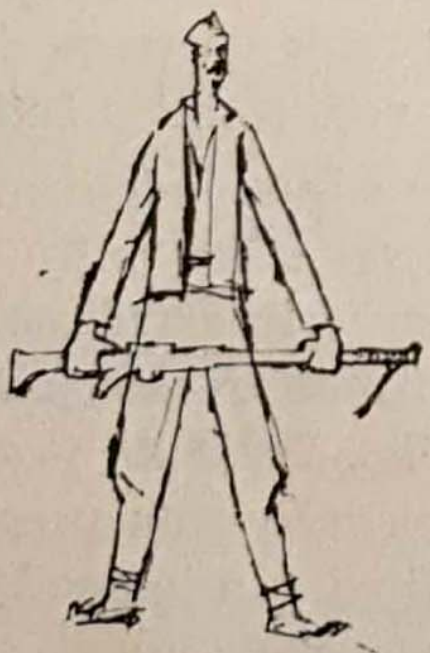

OSLOBOĐENJE KRUPNJA

Krstarili smo po selima i često se sretali s patrolama Valjevskog partizanskog odreda, bratski se pozdravljali i razgovarali. Jednog dana u avgustu 1941. godine sreli smo se sa rukovodećim drugovima iz tog odreda Milošem Minićem Crnim, Čedom Milosavljevićem, učiteljem i političkim komesarom Rađevskog bataljona i Mišom Dudićem, aktivnim potporučnikom i komandantom Rađevskog bataljona. Slučajnost je htela da taj naš susret bude baš na istorijskom Mačkovom kamenu. Seli smo u hlad i počeli razgovor koji se postepeno pretvorio u pregovore[1] da bi se na kraju završio potpunim sporazumom o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Pisali ni potpisivali nismo ništa, stegli smo jedan drugom ruku i ostavili da delom potvrdimo reči. Minić, da bi proverio mene i poručnika Martinovića, postavi pitanje:

— Ako se u Beogradu stvori kakva srpska vlada i pozove narod i četničke mase da se vrate svojim

---

[1] Vlada Zečević i Ratko Martinović vodili su tada samostalni vojno-četnički odred koji nije bio pod komandom ni Draže Mihailovića niti ma kog drugog četničkog rukovodioca. Posle ovog sporazuma odred je ušao u sastav Valjevskog partizanskog odreda.

kućama, obećavajući im sigurnost — šta ćete vas dvojica tada uraditi?

Bez rezerve smo odgovorili:

— Ma nas svi naši borci napustili, mi ćemo ostati verni ovom sporazumu i bićemo s partizanima do pobede.

Tako je i bilo. Bistri i poletni Crni kao da je osećao u vazduhu zadah »srpske vlade« koja je krajem avgusta i obrazovana. Na rastanku smo zakazali novi sastanak radi donošenja odluke o napadu na Krupanj.

31. avgusta 1941. Valjevski partizanski odred je napao i zauzeo rudnik Stolice, 6 km udaljen od Krupnja. Iako je napad uspeo, ipak se, zbog nedovoljne pripreme, glavnina nemačke posade spasla bekstvom u Krupanj. Da je bila postavljena zaseda na putu, sve bi ih pobila ili zarobila.

Prvog septembra primakli smo se do samog Krupnja, tako da je naš štab bio smešten na dva km od grada.

Drugog septembra stigao je kurir od komandanta Valjevskog partizanskog odreda, Zdravka Jovanovića. Doneo je plan za napad koji je trebalo da počne u 8 časova uveče. Naš odred imao je zadatak da vrši napad na topionicu, zauzme put Ljubovija — Krupanj i varošicu Krupanj i da s lica vrši napad na bolnicu — glavno utvrđenje Nemaca. Osim toga, zadatak nam je bio da postavimo zasedu na 3 km od Krupnja ka Zavlaci, da bismo sačekali Nemce posle

njihovog bekstva iz Krupnja, kao i da sprečimo dolazak pomoći opkoljenim Nemcima.

Partizani su imali da vrše napad s leve strane (s leđa) na krupanjsku bolnicu.

Odmah smo sa jednom četom poseli šljaku kod topionice (antimona), sa drugom put Ljubovija — Krupanj, dok je glavnina izašla na »Djulim« više bolnice sa zadatkom da tuče bolnicu s lica, Krupanj bočno levo i topionicu bočno desno. Ugovoreni znak za napad bila je bela raketa.

Bolnica i topionica bile su udaljene od nas 300 metara. Iako su bili iznenađeni, Nemci su se odmah snašli i otvorili jaku mitraljesku vatru sa tornja topionice i krova bolnice. U streljačkom stroju ležali smo na blatnjavom putu i čekali odgovor partizana. Prolazili su minuti, pa i sati, a na više naših raketa nije bilo odgovora. Kiša je padala i od vlage i neizvesnosti počeli smo da drhtimo. Tako smo čekali do 11 sati noću, a onda smo izdali naređenje za napad. Ležao sam uz Martinovića koji je s vremena na vreme komandovao »prekini paljbu!« Tada nas je kurir izvestio da su naši ušli u Krupanj i da i partizani vrše napad na bolnicu s boka. Iz mraka čujem da se neko raspituje za Martinovića i popa Vladu. Puzeći povlačim se preko brisanog prostora prema glasu. Preda me stade dečak iz Krupnja, Slavko Orlović, i šapće mi da ima mali top zakopan na šancu iznad sreskog načelstva. Ima, veli, dosta granata i ume da gađa. (Odstupajući preko Krupnja bivša jugoslovenska vojska ostavila je mnogo oružja i muni-

cije na putu Krupanj—Ljubovija.) Milijeg izveštaja u životu nisam čuo.

Posle dva sata top 37 mm je na položaju. Izdajemo naređenje da se gađa (nišani se kroz cev) gornji sprat i krov bolnice gde su smeštena neprijateljska gnezda. Prolaze minuti koji traju kao večnost, a naš top se ne čuje — samo dva-tri škljocanja — ali bez pucnja. Naša radost splašnjava. I kada smo izgubili svaku nadu — začu se pucanj koji uplaši ne samo Nemce nego i nas. Posle nekoliko granata ispaljenih na bolnicu top okrenusmo prema topionici. Između 2 i 3 sata izjutra vidi se neka užurbanost na levom krilu. Taj deo položaja poseli su četnici Koste Pećanca iz Azbukovice pod komandom četovođe Sretena »drinskog«. Došli su pred sam početak napada (oko šezdeset ljudi) i stavili se pod našu komandu. Promiču pored mene, trčeći. Noć je tamna i kišna, pa ne mogu da prepoznam ljude. Na moje pitanje: »Šta je?« odgovoriše: »Bežite, opkoljeni smo!« U stvari, s te strane nije ni moglo doći do opkoljavanja jer smo mi već bili poseli varoš Krupanj. Panika se brzo prenese na centar gde smo bili Martinović i ja, pa i na desno krilo. Nastade ludačko bežanje niz šumu u reku Bogošticu i dalje uz planinu.

Martinović i ja se brzo dogovorismo. On odjuri do čete koja je napadala s desnog boka na topionicu, a ja za beguncima, pa kada ne uspeh da ih zaustavim, počeh da ih grdim. Čak i pištolj izvadih da ubijem svakog ko neće da stane. Ali uvideh da bi to bilo beskorisno i samo bi povećalo paniku. Uveravao sam

ih da nema više opasnosti i da treba da stanu. No, ne samo što ne uspeh da ih zadržim, nego se strah postupno prenese i na mene. Zora već poče da se beli. Najzad shvatih do čega me je dovelo ovo trčanje za četnicima. Pognute glave pođoh natrag prema Krupnju. U toj kišnoj i teškoj zori svi smo se prekalili. Borba se čuje iz Krupnja i oko topionice. Odmah zatim začu se jaka vatra s leve strane Krupnja. Kurira koga je poslao Zdravko da nas obavesti da je čas napada pomeren za ponoć, nema. Zahvatila ga je, nadošla od kiše, reka Likodra. Zbog toga što nije mogao doći do nas, napad nije počeo istovremeno.

Brzo zauzesmo svoje ranije položaje i borba se rasplamsa. Nemci uvideše da su opkoljeni sa svih strana.

Treći septembar je protekao u oštroj i žilavoj borbi. Oko podne sam stigao u Krupanj. Narod me je gledao kao oslobodioca, a ja sam se osećao vrlo nelagodno sećajući se protekle noći. Naredili smo da se stanovništvo odmah iseli iz varoši. Već posle pola sata bombardovali su nas ustaški avioni. Sa odgovornim drugovima iz štaba Valjevskog partizanskog odreda sedeli smo — Martinović i ja — u kafani i mirno se dogovarali, pijući kafu. Male bombe padale su po okolnim kućama. Stvorili smo plan za večernji napad u kome glavnu ulogu treba da odigra bombaško odeljenje partizana. Oni imaju prednost nad nama jer su već učestvovali u dvema manjim borbama (pri napadu na Belu Crkvu i Stolice). Ovoga

dana naš top je došao do izražaja — srušio je toranj na topionici i ućutkao nemački mitraljez, zatim dva mitraljeska gnezda na krovu, a direktnim pogocima kroz prozore bolnice uneo je paniku među Nemce. Situacija je bila sve više u našim rukama.

Nemaca je, koje u bolnici koje u topionici, bilo 400—500. Imali su dosta mitraljeza i municije kao i radio-vezu s Valjevom. Blokirali smo ih i ne dozvoljavamo im da uzmu vodu na pumpi u dvorištu. Sad smo toliko blizu da svako naše zrno sigurno pogađa. Nekoliko Nemaca je već platilo glavom pokušaj da se napije vode. Nastade noć paklene vatre. Prasak bombi je strahovit. Te su bombe partizani sami napravili od dinamita. Njihove eksplozije su daleko jače od nemačkih, pa čak i kragujevačkih bombi. Porazno deluju na Nemce koje smo našim topom sterali s krova i spratova u podrum. Sad su se bombaši — partizani privukli ispod samih prozora i ubacuju bombe u podrum.

Oko tri sata posle ponoći stiže kurir od Zdravka da obustavimo paljbu, jer Nemci traže da pregovaraju o predaji. Nisam pristao ni na kakve pregovore jer im nisam verovao. Razlog je bio taj što smo uoči samog napada Martinović i ja poslali parlamentara (dečaka Žiku Matića iz Kržave, starog 15 godina) s pismom tražeći da se predaju. Obećavali smo im da ćemo s njima postupati po svim propisima o ratnim zarobljenicima, a da ćemo ih u protivnom — ako budu dali otpor — sve pobiti. Oni su primili poruku, ali su Žiku zadržali kod sebe.

Na navaljivanje drugova ipak sam obustavio vatru i primio komandu nad celim desnim sektorom, dok su Martinović, Zdravko i Žikica (Španac) otišli na pregovore. Nemci su namerno odugovlačili pregovore i zora nas je zatekla a da nismo ništa postigli.

Osvanuo je 4. septembar, a s njim i buka avionskih motora. Jedna za drugom, njih sedam, pojaviše se nemačke »štuke«. Nemci su im raketama pokazivali pravce naših položaja. Partizani i mi brzo smo povukli borce s položaja u dubinu. Ostavili smo samo osmatrače. Otpoče strahovito bombardovanje i mitraljiranje. Krštavamo se u borbi sa zloglasnim nemačkim »štukama«. Na položaju nas je svega 9. Padaju i teže bombe. U našoj neposrednoj blizini jedna izvali iz korena ogroman hrast od koga nas u padu dohvatiše grane. Vrtim se oko hrasta da bih izbegao dejstvo »štukinog« mitraljeza. Uskoro iznad nas »štuke« ukrstiše mitraljeske snopove. Nas devetorica još smo nepovređeni. Gađamo Nemce koji pokušavaju da izađu iz bolničke zgrade i zahvate vodu.

To okretanje oko hrasta potraja dugo i kada sam se uverio da je to loš zaklon napustio sam hrast i brzom paljbom počeo da gađam »štuke« koje su nailazile. To isto učiniše i ostali pored mene. Nastade dvoboj devetorice s puškama i jednim puškomitraljezom protiv sedam nemačkih »štuka«. Puščane cevi usijale su se i to nas je primoralo da se malo odmorimo i priberemo. Martinović je dejstvovao iz »zbrojovke«, a za postolje mu je služilo Radišićevo rame, pa je tukao čas »štuke« čas Nemce ispred bolnice.

Radišić je strpljivo i kuražno, u stojećem stavu, vršio dužnost pokretnog postolja.

Toga dana »štuke« su vodile glavnu ali ne i odlučujuću reč. Tukle su nas od 5 sati ujutru do 7 uveče, smenjujući se iznad naših položaja i Krupnja. Očigledno su imale zadatak da bombarduju i poruše Krupanj, da bombama i mitraljezima zasipaju naše položaje i tako opkoljenim Nemcima pomognu da se izvuku iz blokade. Potrošile su i poslednji metak i spustile se veoma nisko da nas zviždukom motora zaplaše. Međutim, to im nije uspelo jer ih se ni punih nismo bojali a kamoli praznih.

Naš plotun se slivao s njihovim jezivim sirenama. Najednom najbliži osmatrač povika:

— Nemci beže iz bolnice, bolnica gori!

Nas devetorica se bez komande podelismo u dve grupe. Martinović sa četvoricom potrča u pravcu topionice i poče da bočno tuče put kojim su Nemci u trku odstupali, ja sa trojicom pojurih niz breg pravo na bolnicu koju je sve više zahvatao plamen iz podruma. Kroz pucnjavu se začu prodoran glas:

— Pop-Vlado, ovamo, molim te!

Poznadoh ga. To je glas našeg parlamentara, omladinca Žike. Pojurih u pravcu glasa. Nogama i rukama razvalih vrata bolničkog podruma iz koga iskočiše Žika i Nešić. Pristigoše novi borci; naredih im da spasavaju stvari iz bolnice i da gase vatru koja još nije zahvatila spratove. Ostalima komandovah:

— U kolonu po jedan, trčećim korakom za mnom! Pravac topionica — Marića stena!

U Banjevačkom polju sretosmo kurira iz čete koja je bila u zasedi na Marića steni. On nam saopšti da su Nemci zaustavljeni i da ih naši razoružavaju. Vratio sam ljude u Krupanj i smestio ih u osnovnu školu.

Krupanj je pao 4. septembra 1941. godine. Veći broj Nemaca je uništen, a ostatak zarobljen. Samo se mali broj probio. Bacajući oružje uz put, stigli su bosi, pocepani i bez oružja u Valjevo. Zarobili smo 112 oficira i vojnika. Ratni plen: 18 konjskih kola sa novim nemačkim uniformama, cokulama, vešom, civilnim odelom, sapunom, čokoladom, šećerom, kafom i sl. Tu je bilo i dosta konzervi, holandskog sira, šunke i dr. I, najzad, 8 kamiona, 3 luksuzna automobila, 5 motocikla, nekoliko jahaćih konja. Od oružja: 23 teška i laka mitraljeza, oko 10 mašingevera, preko dve stotine pušaka i oko 120.000 puščanih i mitraljeskih metaka i dosta ručnih bombi.

Ovo je bila prva naša veća borba s Nemcima. U narodu i kod boraca ogromno oduševljenje. Svi su s poverenjem i pouzdanjem gledali u svoje borce. Priliv novih dobrovoljaca bio je veliki. Iste večeri sastali smo se u Krupnju i po dogovoru obrazovali zajednički štab za vojno-četnički odred kojim su dotle komandovali Zečević i Martinović i Valjevski partizanski odred. U štab su ušli: komandant Zdravko Jovanović, zamenik Dragojlo Dudić (VPO), načelnik štaba poručnik Ratko Martinović, politički komesar Milosav Milosavljević (VPO), zamenik političkog komesara pop Vlada Zečević.

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 117.366

Isto veče upućena je jedna kolona pravcem Krupanj — Zavlaka — Osečina — Kamenica — Valjevo, sa zadatkom da goni potučene Nemce i razbije žandarmerijske stanice na celom ovom prostoru. Za komandanta kolone određen je Žikica Jovanović Španac. Ova je kolona sjajno izvršila zadatak; njena je zasluga što su Nemci zarobljeni ispod Marića stene i što je zadobijen priličan plen. Četa koja je bila u zasedi pod komandom Rajka Markovića nije izvršila povereni zadatak, jer je većina ljudi bila zauzeta pljačkom plena — zbog čega je i dopustila da jedan deo Nemaca pobegne put Valjeva.

Te noći je u Krupnju novoformirani štab Valjevskog partizanskog odreda dugo diskutovao o stvaranju nove, narodne vlasti. Rešeno je da u nju, na zborovima građana, treba birati najbolje i najpoštenije ljude, one koji odobravaju našu borbu i hoće da u njoj učestvuju. Neka narod sam odluči koga će da izabere za predsednika, sekretara i članove odbora; neka imenuje ljude koji će ući u novu vlast i zameniti staru. Ali kako da nazovemo tu novu vlast? E, o tome smo dugo i naširoko razgovarali. Da li je Čiča (Dragojlo Dudić) ili Crni (Miloš Minić) predložio da se ta nova vlast nazove narodnooslobodilački odbor, nisam siguran, ali tako smo je nazvali, negde oko ponoći 4. septembra 1941. godine.

KAKO SAM SAZNAO KO JE VRHOVNI KOMANDANT

Prva nemačka ofanziva u Srbiji, odnosno »kaznena ekspedicija« kako su je nazvali Nemci, počela je 28. septembra 1941. godine iz Šapca na oslobođenu teritoriju Podrinja i zapadne Srbije.

Jedinice Podrinjskog i Valjevskog partizanskog odreda bile su razvučene na prostoru: Mačve, Jadra, Azbukovice, Rađevine, Podgorine, Pocerine, Tamnave, Kolubare i šire okoline Valjeva. Osvajajući deo po deo slobodne teritorije, Nemci se nisu samo borili protiv naoružanih boraca — partizana, nego su razbojnički i podlački ubijali i neboračko stanovništvo i palili čitava sela i naselja.

Takav zločin i divljački način ratovanja niko u XX veku nije mogao očekivati, pogotovu od jedne »civilizovane evropske nacije«. Dok smo mi njihove ranjenike lečili u našim bolnicama, a zdrave zarobljene oficire, podoficire i vojnike tretirali po svim međunarodnim ratnim propisima, oni su ubijali naše ranjene borce i neboračko stanovništvo i — sve to u želji da nas uplaše i dokažu svoju vojnu snagu. Borba je zaista bila neravnopravna i vrlo teška. Tre-

balo je boriti se protiv moderno naoružane armije, a istovremeno spasavati narod i imovinu, te tako sitniti boračke partizanske jedinice koje su ionako bile razređene na velikom prostoru.

Tih dana su naše jedinice držale uglavnom saobraćajnice: železničku prugu i put Šabac — Loznica; put Loznica — Zvornik; put Loznica — Zavlaka — Valjevo, put Šabac — Tekeriš — Zavlaka, preko planine Cera. I to sve samo sa lakim naoružanjem i sa svega jednim protivtenkovskim topom.

Jednog dana početkom oktobra 1941. godine pozvao me je na sastanak drug Tito. Kad sam došao u komandu mesta u Krupnju, on je sedeo za stolom i ispred sebe držao otvorenu sekciju Podrinja. Odmah smo počeli razgovor o stanju na položajima i pravcima kojima Nemci postupno prodiru uz žestok otpor naših snaga.

Iako je približno znao raspored i jačinu naših snaga, Tito se do detalja raspitivao o stanju na našim položajima. Govoreći, on je često zagledao kartu, a onda je upitao da li Valjevski partizanski odred ima još koju jedinicu trenutno neangažovanu u borbi. Odgovorio sam da štab odreda nema u celini takvu jedinicu, ali da je možemo organizovati od raznih pozadinskih i nešto novih boraca, jačine jednog bataljona (oko 200 boraca).

Na to je drug Tito naredio da štab odreda odmah prikupi taj bataljon, odredi sposobnog komandanta i komandire četa i hitno ga uputi da zatvori pravac varošica Lešnica—Begova Lešnica (planine Vidoje-

vica i Iverak) s tim da se leđima osloni na naše snage koje drže pravac Loznica—Zavlaka (valjevski put). A ako Nemci probiju na tom pravcu, da se udruži sa snagama oko sela Draginca i zatvori pravac preko sela: Cikota—Dvorska—Stolice—Krupanj.

Na to sam rekao drugu Titu da su seoski putevi na tom pravcu neprohodni i Nemci neće ni pokušati da prođu tim pravcem bez podrške tenkova, topova i ostale motorizacije. A ako njihove pešadijske jedinice krenu samo uz podršku avijacije, sigurno ćemo ih potući.

Drug Tito je na to dodao da se Nemcima žuri i pored toga što se probijaju glavnim komunikacijama i to uz osetne gubitke u ljudstvu i materijalu, i da će pokušati i ovim pravcem kako bi presekli našu teritoriju i tukli nas po delovima. Osim toga, naglasio je da Nemci neće krenuti u napad bez tenkova i topova, da će ih izvući pomoću volovskih i konjskih zaprega opljačkanih od seljaka. Zbog toga i treba hitno zatvoriti ovaj pravac.

Stajao sam iznenađen njegovim obrazloženjem iako na tom delu Podrinja poznajem sve puteve, staze i bogaze. Tek tada mi bi sve jasno. Treba da odmah krenem u štab Valjevskog partizanskog odreda i prenesem naređenje druga Tita kako bismo što pre pristupili izvršenju zadatka.

Drug Tito se zatim interesovao kolike i kakve snage ima Valjevski partizanski odred na desnoj obali Drine i oko Zvornika. Odgovorio sam da je tamo odmah po oslobođenju Krupnja upućena jedna

četa jačine 60 boraca, da ima i nekih četničkih jedinica pod komandom Draže Mihailovića, ali one s nama ne sarađuju. Gledajući u sekciju upozoravao je da treba zatvoriti i držati jačim snagama pravce Loznica—Banja Koviljača i Mali Zvornik—Ljubovija. Dogovorili smo se da se iz sela oko Krupnja skupi oko 200 novih boraca i da ih naoružamo puškama (i municijom) koje su počele da stižu iz naše fabrike oružja u Užicu. Drug Tito je dalje odredio da ja, kao član štaba Valjevskog partizanskog odreda, budem komandant na tom delu fronta. Pitao je za koliko se dana može formirati ta nova jedinica. Odgovorio sam — za dva dana. Prijatno se iznenadio i rekao da je to dokaz kakav veliki ugled i poverenje uživa Valjevski partizanski odred u narodu ovoga kraja. Na kraju mi je rekao da mu se javim kad krenem na položaj s novim borcima radi potrebnih uputstava.

Rastajući se sa drugom Titom, stidljivo ga upitah:

— Druže Tito, jesi li ti generalštabni oficir Crvene armije?

Drug Tito se osmehnu i odgovori:

— Nisam, ja sam generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije, po narodnosti Hrvat, a radnik po zanimanju.

— Oprosti, druže Tito, mene je iznenadilo tvoje ogromno vojno znanje, onda akcenat ruskog jezika u govoru — zbog čega sam i pomislio da si viši oficir Crvene armije.

— To, druže Vlado, što se u mom govoru osjeća ruski naglasak otuda je što sam u prvom svjetskom ratu bio u Rusiji kao zarobljenik, a između dva rata bio sam u Sovjetskom Savezu.

Primio sam ove reči druga Tita kao novo saznanje. Istovremeno sam osetio poverenje druga Tita prema meni kao čoveku.

Tako sam saznao ko je drug Tito.

Odmah po dolasku u štab odreda podneo sam izveštaj o razgovoru sa drugom Titom i zadatku koji nam je postavio. Štab odreda je odmah pristupio razradi i izvršenju primljenog naređenja. Oformljena je borbena jedinica jačine bataljona, određen komandni kadar, a za komandanta postavljen je načelnik štaba VPO poručnik Martinović.

Tačno posle dva dana, 10. oktobra 1941. godine, u 10 sati, novoformirani bataljon je bio postrojen pred komandom mesta u Krupnju. Javio sam se vrhovnom komandantu drugu Titu i raportirao da je bataljon spreman za polazak na određeni položaj. Tada mi je drug Tito stavio u zadatak da prvo učvrstimo naše položaje prema Nemcima koji prodiru od Loznice, kao i prema Nemcima i ustašama na levoj obali Drine i u Velikom Zvorniku s tim da naročitu pažnju obratimo na zaštitu muslimanskog življa u ovom delu Srbije i da preko njega uhvatimo vezu i sa muslimanima u Bosni. Posebno mi je naglasio da pošto-poto sprečimo četnike da se svete nad nedužnim muslimanskim življem i da naglašavamo potrebu jedinstva borbe protiv Nemaca i ustaša koji

kolju srpski živalj u Bosni; da na tome radimo strpljivo i pažljivo i da ga o svim značajnim momentima odmah izveštavamo. Zatim je naredio da odmah uhvatimo vezu sa Čičom (Slavišom Vajnerom) i Romanijskim partizanskim odredom; da preko Čiče i njegovog odreda dođemo u vezu sa Glavnim štabom partizanskih odreda Bosne i Hercegovine, te da na zajedničkom sastanku razmotrimo mogućnost oslobođenja Velikog Zvornika i na taj način otvorimo široko kapiju za spajanje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni. Pri tom je dodao da su on i Vrhovni štab već izvestili o tome drugove iz Glavnog štaba Bosne i Hercegovine pošto je o tome bilo reči još na savetovanju u Stolicama — održanom 26. septembra 1941. godine. Posle završenog razgovora i primljenih uputstava i naređenja, krenuo sam na određeni položaj.

Posle nekoliko dana pokazalo se da su predviđanja druga Tita bila opravdana. Nemci su na tom pravcu — nastupajući od Lešnice preko naznačenih sela, već u prvom sudaru razbili naš bataljon tako da više i nije postojao kao vojna partizanska jedinica i izbili su ka Krupnju. Usput su mobilisali seljake i volovske i konjske zaprege i pomoću njih vukli tenkove, topove i ostala motorna vozila. Istovremeno su pljačkali narodnu imovinu, palili kuće, ubijali decu, žene i ljude. Samo za jedan dan su u Dragincu streljali 2.900 muškaraca — od dece do nemoćnih staraca. Kad su izbili na put Loznica—Valjevo, prešli su ga i preko Cikote, Dvorske, Cerove, Lipenovića

prodrli i zauzeli Krupanj. Tu su našli oko 30 starijih i nesposobnih ljudi, izveli ih na ulicu i streljali. Ceo Krupanj, izuzev apoteke koja je bila svojina jednog Švabe, spalili su i istim se pravcem vratili na put Loznica—Valjevo i produžili ka Valjevu. Tako je nemačka vojna fašistička sila ratovala u zemlji Srbiji u jesen 1941. godine.

RANJENIKOVA PESMA

Iz dana u dan, iz časa u čas, rat postaje sve suroviji! Nemci ne poštuju ni jednu reč iz međunarodnog ratnog prava. Neprekidno bombarduju, pale sela i varoši po Srbiji, ubijaju čitave porodice.

Nemački vojnici nemaju ničega ljudskog. Svakog zarobljenog partizana streljaju. Čak i ranjene. Čitava fašistička armija u Srbiji pretvorila se u ubice, razbojnike i pljačkaše.

Za štab Valjevskog partizanskog odreda sve se oštrije postavlja pitanje zaštite stanovništva i ranjenika. Iako smo na bolnicu stavili znak Crvenog krsta, bombardovali su je iz vazduha. Zbog toga smo prinuđeni da selimo bolnicu iz Krupnja u Šljivovu i da ranjenike smeštamo po razbacanim seoskim kućama. Treba ih previjati, lečiti, a novi ranjenici svakodnevno pristižu i iz drugih partizanskih jedinica. Sve teže obezbeđujemo smeštaj i lečenje. Nema dovoljno ni lekova ni zavojnog materijala, a i lekara je malo. Istovremeno Nemci sve dublje prodiru na našu slobodnu teritoriju u Podrinju.

Stoga odlučismo da se ranjenici upute u bolnicu u Užicu, naročito teži. Teret ove evakuacije ranjenika pada na studenta medicine Bosu Cvetić.

Prenos i prevoz ranjenika do Ljubovije otežan je zbog slabih puteva, a odatle do Užica je već lakše, jer se prevoze kamionima.

Pred sam polazak ranjenika odjeknu vesela, razdragana pesma:

»Po polju je kiša pala, kiša rosulja,
Na devojci ništa nema, samo košulja . . .«

Bosa Cvetić traži pogledom pevača koji u ovako teškim prilikama može da zapeva i ugleda mladića nasmejana i bistra pogleda. Gleda ga, nigde se ne vidi trag ranjavanja, ni zavoja, ni krvi. Zato ga začuđeno zapita:

— Je li, šta ćeš ti ovde među teškim ranjenicima? Zar ne vidiš da nema dovoljno mesta, a ti mi tu sediš i pevaš — veseliš se, valjda, što ideš u Užice. Ko si ti, iz kog si odreda, ako si uopšte borac?

Pera, tako se zvao mladić, smešeći se odgovori:

— Oprosti, drugarice, što ti sedeći odgovaram. Veruj mi, u drugim prilikama to sebi ne bih dozvolio, ali sada ne mogu da ustanem. Na prvo pitanje odgovaram: »Ranjen sam u levu nogu, iskidane su mi kosti na cevanici, zato sam ovde među ranjenicima«. Na drugo pitanje: »Zovem se Pera Jovanović, zvani »Udovica«, po zanimanju učitelj«. Na treće pitanje: »Borac sam Tamnavskog partizanskog odreda i do ranjavanja bio sam komandir čete. Eto, sad znaš sve«.

— Mogu li da vidim tu tvoju ranu? — reče Bosa.

— Zašto da ne, sagni se, podigni šinjel s kolena pa ćeš videti.

Bosa se saže i pogleda u otečenu levu nogu sa rasparanim sarama na čizmi. Odmah vide da je nastupilo trovanje. Podiže se sva bleda i srete ponovo nasmejan pogled Perin.

— Znam, drugarice, da će mi nogu odseći, možda čak i do kuka. Već četiri dana putujem a nisam imao sreću da sretnem lekara koji ima i može da mi da injekciju protiv tetanusa. Zato i žurim u Užice, a pevam, drugarice, jer sam veseo i rođen.

Celim putem je pevao, tako da je retko ko od ranjenika mogao i pomisliti da je on najteži ranjenik među njima.

U pratnji druga Tita otišli smo krajem novembra 1941. godine u Sevojno, gde je tada bila smeštena bolnica, da obiđemo ranjene drugove. Tada sam se opet sreo s Perom. Taj susret je za mene bio isuviše tužan. On se gotovo preterano glasno obradovao. Dok su drugovi nastavili da obilaze bolnicu ja sam ostao pored njegovog kreveta. Odmah je počeo da pravi viceve.

— Sedi, Vlado, na krevet, ima dosta mesta otkako su mi lekari odsekli levu nogu.

Vadim iz džepova šinjela jabuke i cigarete, a Pera me šapatom pita:

— Imaš li što para da mi daš na zajam i to ako imaš u srebru od 20 do 50 dinara. Za taj novac može sve da se kupi, može mi biti potreban kad napustim bolnicu.

Dajem mu traženi novac, on ga pažljivo stavlja pod jastuk, a istovremeno, krijući od drugih, pokazuje mi pištolj (vojnodržavni od 9 mm) šapćući:

— Čuvam ga kao oči u glavi. Bojim se da mi ga ko ne ukrade ili oduzme. Znaš, biće mi potreban ovako sakatom. Sad više ne mogu ni da stignem ni da umaknem. Ne brini, moj stari druže, skupo će Nemci platiti moju glavu. To će mi biti poslednja životna radost.

A onda se obrati drugovima u sobi:

— Dozvoljavate li da vam nas dvojica nešto zapevamo. Garantujem da lepši muški duet nećete čuti.

A onda i sam odgovori:

— Dozvoljavate, razume se. Svi vi volite da čujete skladnu pesmu.

Dogovorismo se koju pesmu da otpevamo. A onda zapevasmo — prvo makedonsku narodnu »Sadila moma lojze«, a zatim dalmatinsku — »Zapivaj pismu, ribare stari«. Zabruja pesma, ranjenicima oči zasvetleše...

Pera Jovanović Udovica poginuo je 30. novembra 1941. godine na Zlatiboru u grupi ranjenika koje su Nemci zarobili i poubijali. Pera je održao reč; do poslednjeg metka se borio. Osvetio je i sebe i ranjene drugove.

PO JADRU I MAČVI

Oktobra i novembra 1941. godine

Nemačke jedinice sve dublje ulaze i zauzimaju oslobođeni deo Podrinja. Njihova »kaznena ekspedicija« osvaja mesta, pali sela, ubija stanovništvo, a hiljade ljudi sprovodi u logore u Šapcu. Ljudi, žene i deca beže sa najpotrebnijim stvarima, nešto hrane i stoke u dublju pozadinu prema Krupnju i gornjem Podrinju. Stanje na isturenom položaju Mačvanskog partizanskog odreda i Lozničke partizanske čete sve je kritičnije, tako da smo prinuđeni da sve češće dovlačimo pojačanja iz Valjevskog partizanskog odreda. Naši »saveznici«, četnici Draže Mihailovića, bezglavo beže s položaja — te nam i oni stvaraju neprilike u pozadini.

*

* *

U drugoj polovini septembra pripremljen je plan za napad i oslobođenje Šapca, tada još jedinog neoslobođenog grada u okrugu podrinjskom. Imali smo obaveštenje da Nemci, ustaše i nedićevci pripremaju napad na nas na prostoru ispred Šapca, u

Sremu. Po sporazumu oslobađanje Šapca imali su da izvrše Mačvanski partizanski odred, četnički Cerski odred i druge manje partizanske i četničke jedinice. Valjevski partizanski odred imao je da u toj borbi učestvuje sa dva bataljona — Podgorskim i Rađevskim, sa oko 600 naoružanih boraca. Od štaba Valjevskog partizanskog odreda bio sam određen da još utanačim neke detalje o napadu i u tom svojstvu krenuo sam s tim našim jedinicama iz Krupnja — preko Loznice za Mačvu, u pravcu Šapca. Sa ta dva bataljona stigao sam u Loznicu negde oko osam sati uveče. Putovali smo na kamionima zaplenjenim od Nemaca. U Loznici smo zastali da se ljudstvo odmori i nahrani. Po svom običaju krenuo sam u šetnju kroz Loznicu i natrapao na bučnu pijanku u hotelu »Evropi«. Četnici Draže Mihailovića, među kojima aktivni i rezervni oficiri, sedeli su i pili za stolovima postavljenim po celoj kafani, a muzikanti (čuveni Amzići) svirali su narodne pesme. Sve je vrilo od veselja i pesme. Ušao sam, bolje rečeno upao, u kafanu narogušen i spreman na svađu i tuču. Viknuo sam i uspeo da zaustavim pesmu, muziku i vrisku prisutnih četnika. Oficiri su bili u svojim uniformama i sa kokardama na kapama. Zanemela je cela kafana, a ja sam držao posmrtni govor tom veselju. Pitao sam ih, bolje rečeno vikao, urlao od besa — zar ih nije sramota što se vesele umesto da odu na položaje i brane oslobođenu Loznicu itd. Na te moje reči ustao je žandarmerijski narednik, poznati bati-

naš delegiran sa Ravne gore od Draže Mihailovića, i preteći mi pesnicom rekao:

— Dosta je, pope Vlado, tvog komunizma — sad si moj! — i poteže kamu. Stajao sam pored stola i mirno rekao:

— Tomo, veži ga!

Moj pratilac, omladinac Toma, za tren oka ga razoruža i obori na pod — vezujući mu ruke i noge. Ostali prisutni četnici počeše da vade pištolje i viču — ali im ubrzo stade glas u grlu, jer je Stevo Filipović zvani Kolubarac, stajao okružen borcima partizanskog Valjevskog odreda s puškama uperenim na sve prisutne. Slučajno se tu zadesio jer je i on bio pošao u izviđanje po Loznici sa pratnjom.

Neke izrazitije četnike — batinaše i koljače — pokupismo i kamionima, pod stražom, poslasmo u Krupanj na dalji postupak. Ostalo četničko društvo se izvlačilo kroz sporedne izlaze — kujnu, prozore i bezglavo se spasavalo.

*

* *

Prvih dana oktobra drug Tito je uputio Filipa Kljajića i mene da uspostavimo vezu sa svim partizanskim jedinicama na pravcima Šabac—Krupanj (preko Cera), Šabac—Loznica—Krupanj, Zavlaka—Valjevo, Loznica—Zvornik, kako bi se stanovništvo sa ugroženih mesta organizovano uklanjalo ispred palikuća i ubica Nemaca.

Zadatak je bio težak i odgovoran. Stanje među stanovništvom bilo je više nego ozbiljno, gotovo nerešivo. Iz očiju naroda izbijao je strah od nemačkih zločina. Kolebanje se osetilo i među našim borcima. Svaki bi hteo da što pre pođe svojoj kući i familiji, da je spasava od sigurne propasti.

Od Krupnja do Cera nas dvojica smo stigli bez odmora — žureći se da što pre izbijemo na prve borbene položaje naših jedinica. Usput smo organizovali prihvatanje naroda: smeštaj, ishranu, a po potrebi određivali smo i dalji pravac kretanja. Putevi zakrčeni pešacima i zaprežnim vozilima. Odbornici mesnih narodnih odbora i seoske straže preuzeše na sebe taj odgovorni posao, ali i sami uplašeni i neuvereni da će nešto ozbiljnije moći da urade.

Fića i ja se brzo i lako sporazumesmo. Često se rastajemo da bismo levo i desno raščistili situaciju i omogućili lakše kretanje. Sišli smo sa Cera i pošli kroz sela: Belu Reku, Lipolist i Duvanište prema Šapcu. Fića mi je pričao o susretu na Ceru sa većim brojem ljudi, žena i dece među kojima i sa grupom od oko 20 naoružanih boraca koji su pobegli iz Duvaništa.

— Narodu sam — kaže — određivao pravac daljeg kretanja, a borce upitao šta će oni tu. Odgovorili su mi da su pomogli u spasavanju svojih porodica i da žele da i dalje ostanu s njima i čuvaju ih od Nemaca. Na to sam ih upitao — gde su Nemci, a oni su počeli u horu da govore kako Nemaca ima »kao

na gori lista«. A onda ih upitah: Gde ste videli Nemce, u kom mestu i selu?

Opet u horu odgovoriše:

— Druže komesare, nismo ih nigde videli, ne volimo da ih gledamo, sunce ih ne grejalo dabogda. Ipak sam odvojio pet-šest starijih boraca da idu s narodom, a ostale, kao što vidiš, doveo i obećao im da će uskoro videti Nemce, ali preko puščane cevi. Eh, teško li je biti Srbin, a ipak lepo! — završi Fića, gladeći brkove.

U Lipolistu nađosmo drugove iz štaba Mačvanskog partizanskog odreda: Nebojšu Jerkovića, Mila Ivkovića, Dobrosava Radosavljevića zvanog Narod, Danila Lekića Španca i druge. Sastanak potraja gotovo celu noć. Iz njihovih obaveštenja saznasmo da su nemačke snage mnogo brojnije nego što smo pretpostavljali. Dogovoreno je da se spasava stanovništvo, hrana i stoka; da se po pravilu izbegavaju frontalne borbe s nemačkim jedinicama i da se vrše protivnapadi i to mahom noću iz zaseda — s tim da se glavnina snaga postupno povlači prema Krupnju. Na kraju sastanka upitasmo zašto se »saveznici« četnici ne drže sporazuma potpisanog između njihovog štaba i četničkog Cerskog odreda kapetana Račića. Mačvani ni sami nisu znali da dadu tačan odgovor, jer ih je četnički štab stalno uveravao da će oni stupiti u borbu protiv Nemaca kada nastupi povoljniji momenat, navodno narednih dana.

Poslali smo iscrpan izveštaj drugu Titu o stanju na ovom delu fronta, a nas dvojica smo produžili za Loznicu.

* * *

U Loznici smo imali više sastanaka i razgovora. Prvo smo došli u štab Lozničke partizanske čete gde smo dobili najnužnije podatke o stanju u Loznici, o njihovoj saradnji s četnicima itd. Dogovorili smo se da zakažemo veliki narodni zbor za pet sati posle podne ispred hotela »Evropa«. Razgovarali smo sa borcima pojedinačno i u grupama. Saznali smo za njihovo brojno stanje, naoružanje i borbenu sposobnost. Kada smo im dali konkretan borbeni zadatak, komandir i komesar čete počeli su da iznose svoje razloge na osnovu kojih su odbijali da izvrše postavljeni zadatak. Fića i ja se tada dogovorismo da taj borbeni zadatak iznesemo pred celu četu koja ga je i prihvatila. Zbog toga smo bili prinuđeni da na licu mesta smenimo komandira i komesara, a da na njihova mesta, na predlog boraca, postavimo drugu dvojicu.

Posle toga smo otišli u komandu mesta koja je bila u četničkim rukama. Zatekli smo komandante i štabove Jadarskog i Cerskog odreda. Naš razgovor s njima uzimao je na mahove sve oštriji ton i prelazio gotovo u svađu. Mi smo izneli sve što smo tada zapazili i saznali od naših drugova iz Mačve i Jadra. Pitali smo zašto svoje borce stalno izvlače ispred

Nemaca i zašto ne primaju nigde borbu; zašto dozvoljavaju da njihovi borci beže bezglavo ispred Nemaca i unose strah i paniku u našu oslobođenu pozadinu; zašto dozvoljavaju pljačku i nasilje nad narodom, a naročito nad našim pristalicama i simpatizerima. Otvoreno smo im rekli da smo doznali da su s njihovim znanjem prebegli neki Lozničani preko Drine u Bosnu i da su uz pomoć ustaša krenuli bosanskom obalom Drine u susret Nemcima s tim da ih obaveste da im ispred Loznice i u Loznici četnici neće davati nikakav otpor, već da će se grad predati bez borbe.

Oni su tvrdili da su naši navodi neistiniti i da će oni već sutra stupiti u borbu protiv Nemaca i dokazati da su isto tako »braniči« Srbije i srpskog naroda. Posle dužeg nagađanja prihvatili su Fićin predlog da u Loznici stvorimo zajednički preki vojni sud koji će suditi svim petokolonašima i izdajnicima srpskog naroda. Dogovorili smo se i za večerašnji veliki narodni zbor. Interesovanje građana bilo je veliko tako da je našim drugovima i drugaricama bilo prilično olakšano organizovanje zbora.

Pred nekoliko hiljada građana i naoružanih četnika, uz manji broj partizana, na zboru su govorili u ime lozničkih i jadarskih četnika Georgije Bojić, u ime Cerskog odreda kapetan Račić, u ime Lozničke partizanske čete Drag. Popović, lozrički advokat i partizan, u ime Valjevskog partizanskog odreda ja.

Poslednji govornik bio je Filip Kljajić koji je počeo: »Govorim u ime Komunističke partije Jugoslavije« i u kratkom, sažetom govoru izneo ciljeve naše borbe i političko stanje u zemlji, kao i razvoj partizanske borbe u Jugoslaviji. Dalje je govorio o našim velikim saveznicima, o stanju na istočnom frontu, o još neispoljenoj snazi i naoružanju Crvene armije.

Jasan i odrešit Fićin govor saslušan je od početka do kraja pažljivo i sa odobravanjem, upravo zbog toga što je tada prvi put posle dvadeset godina govorio otvoreno pred narodom kao komunista i u ime komunista Jugoslavije. Fićin govor te oktobarske večeri 1941. godine ostao je nezaboravan za mnoge koji su bili prisutni.

Ujedno njegov govor je bio i odgovor na izlaganje četničkih predstavnika i upozorenje četnicima i prisutnim građanima da će se ovih dana rešiti pitanje naše zajedničke borbe protiv Nemaca i to baš tu, u samoj Loznici.

*

* *

Pred početak zbora ispričao sam Fići šta sam doživeo tog popodneva u Banji Koviljači. Usred banjskog parka zatekao sam veliku gomilu naoružanih četnika koji su s uživanjem posmatrali kako jedan njihov »brat« četnik batina jednu ženu po golom telu — povaljenu potrbuške na zemlju. Stupio sam u

krug četnika i počeo da vičem i psujem govoreći im najteže optužbe u lice — u ime koga i s kakvim pravom oni dele takvu »pravdu« i sl. Ženu su batinali zbog toga što je navodno prevarila muža sa drugim muškarcem. Vikao sam: »A vi, bežeći ispred Nemaca, silujete srpske devojke po selima, bitange jedne!« Žena je iskoristila moju svađu s četnicima i pogurena, ječeći, napustila to mesto nesreće i sramote. Odatle sam otišao u vilu »Dalmacija« i tamo okupljenim četničkim komandantima govorio isto to što sam rekao i njihovim »borcima«. Tek tu je nastala prava svađa — njih je bilo oko desetak, a ja sam, zbog čega sam i držao u ruci veliki nemački parabelum sa devet metaka, spreman da prvi počnem da pucam. Njihov glavni starešina bio je major Voja Pantelić koji je bio došao iz Beograda u punoj oficirskoj uniformi sa nemačkom objavom kao opunomoćenik Nedića i Draže Mihailovića — istovremeno. Videći da je većina na njegovoj strani počeo je da viče i preti mi kako će me odvesti vezanog u komandu da mi lično Draža Mihailović sudi zato što sam sklapao sporazum s partizanima bez njegovog odobrenja. Onda sam pošao pravo na njega psujući majku i njemu i Draži Mihailoviću, ali su ga lozničke i koviljačke četničke starešine zaklonile i on je uspeo da trčećim korakom pobegne iz vile. Govoreći o tome Fići zaključio sam da više ne može biti govora o sporazumu s četnicima i da su nas oni već izdali Nemcima.

Sutradan u zoru Fića i ja krenuli smo u pravcu Krupnja, primajući usput izveštaje od kurira iz naših jedinica s položaja. Fića me uzgred zapita što sam ćutljiv i tužan. Ispričao sam mu šta sam sve sinoć doživeo u razgovoru s Lozničanima! U izveštajima koje smo primili ovih dana bio je i izvod iz jednog pisma iz zaplenjene nemačke pošte. Ovaj »borac i junak« piše svojoj ženi da se sada nalazi na bojištu u Srbiji, divljoj i ciganskoj, gde su večeri hladne, »ali zato palimo srpske kuće i grejemo se. Svetimo prosutu nemačku krv i ubijamo sve što je muško od deteta do starca«. Na završetku opominje ženu da čuva i skloni cveće od jesenjih mrazeva. Komentarišemo pismo nečoveka i neborca koji se hvali kako pali i ubija neboračko stanovništvo po Srbiji.

Usput smo se dogovorili da po dolasku u Krupanj napišemo izveštaj vrhovnom komandantu drugu Titu.

NA POLOŽAJU

Početkom novembra 1941.

Na sektoru Zavlake štab Valjevskog partizanskog odreda i štab četničkog Cerskog odreda s kapetanom Račićem na čelu stvorili su ovih dana zajednički štab.

Baš tada su Nemci provalili kroz redove koje su držali Račićevi četnici i iznenada zauzeli Krupanj stvorivši paniku u našoj pozadini. Iako su upali »u džep«, niko ih nije dočekao.

Nemci su osetili rizičnost svog prodora i zato se nisu dugo zadržali u Krupnju. Zapalili su sve zgrade, pohvatali oko 30 građana (starijih neboraca) doveli ih pred crkvu i streljali u prisustvu žena i dece. Žene i deca i sad pamte nemačku poruku: »Idite sad kod partizana, neka vas oni hrane i brane«.

Dok se ovo dešavalo na sektoru iza naših leđa, mi smo sa položaja na Drini između Malog i Velikog Zvornika vršili nasilno izviđanje niz Drinu i saznali da su Nemci napustili Banju Koviljaču. Odmah smo je poseli jednim vodom od 40 ljudi, vršili i dalje izviđanje ne bismo li poseli i Loznicu i tako došli Nemcima iza leđa.

Jedne noći me probudiše i dadoše mi cedulju na kojoj je pisalo: »Nemci su zauzeli Krupanj i nadiru ogromnim snagama napred, naši su razbijeni; ne znam gde se nalazi štab odreda, preduzmite sve što je potrebno da vas Nemci ne iznenade s leđa i t. sl.«.

Odmah pozvah komandira 2. čete na dogovor. Obojica smo znali druga X. kao hrabrog mladića i vođu bombaškog odeljenja, ali nam je njegov izveštaj izgledao neverovatan i panikerski. Znali smo da je bio na položaju Draginac—Zavlaka, a sad se, eto, našao čak (30—40 km preko planine) u Radalju blizu Drine. Posle dužeg većanja donesmo odluku da povučemo naše snage uz Drinu — na Vlaške njive, da bismo se tako izvukli iz ove kotline i na taj način izbegli okruženje.

Bila nas je sramota da povučemo borce s položaja bez borbe, ali smo osetili da će ih još teže pogoditi ako im kažemo zbog čega to činimo. Dogovorismo se da im pokret saopšte komandiri 4. i 5. čete, da se 2. četa rasporedi na sadašnjim položajima na samoj obali Drine, a ja da sa 1. četom, jačine 200 boraca, krenem u pravcu Krupnja pred neprijatelja.

Istovremeno poslasmo kurira niz Drinu sa naređenjem da se naši delovi povuku sa pravca Loznice i Banje Koviljače.

Stigosmo u Krupanj. Kuće su se još pušile i dogorevale, a leševi pobijenih građana ležali su na ulici ispred crkve. Od muke mi navreše suze. Kiptimo od želje da se Nemcima što pre osvetimo! Njih, međutim, nije bilo u blizini.

Doznasmo da su Nemci krenuli u pravcu Pecke. Bez odmora, usiljenim maršem krenusmo u tom pravcu. I opet zadocnismo.

Ušli su u Pecku, popalili većinu kuća i vratili se natrag. Od Drine do Pecke prešli smo razdaljinu od 40 do 50 km po kiši i blatu bez odmora i hrane.

Račić je pokušavao da nam »objasni« (kao aktivni oficir koji više od nas zna vojnu veštinu) da svoje ljudstvo drži u rezervi kako bi popunjavao prve redove ako popuste. Međutim, i on i njegova rezerva redovno beže još pre nego što Nemci probiju prve redove partizana i tako stvaraju paniku u pozadini. Jedino planski pljačkaju — što očima vide, rukama dignu.

Seljaci nam se svuda žale na Račićeve četnike. Ostavih četu da se odmori u Banjevcu i Šljivovi i sa pratiocem omladincem Tomom pođoh u selo Skadar, iznad Pecke gde nađoh Račića i njegov štab.

(Radi jasnoće potrebno je ovde izneti neke istorijske činjenice — bar u sasvim skraćenom obimu. Pošto se oružani ustanak u Podrinju (zapadna Srbija) — koji je organizovala KPJ a vodili ga Valjevski i Mačvanski partizanski odred, brzo razvijao, formirana su na tom prostoru i dva četnička odreda: jedan na Ceru pod komandom Dragoslava Račića aktivnog artiljerijskog kapetana bivše jugoslovenske vojske i drugi u manastiru Tronoši (okolina Loznice) pod komandom Veselina Misite aktivnog majora bivše jugoslovenske vojske. Krajem septembra 1941. godine Mačvanski partizanski i četnički Cerski odred sklo-

pili su sporazum o zajedničkoj borbi protiv Nemaca i Nedićeve, odnosno Pećančeve oružane vojske i ljotićevaca. Zajednička akcija je dogovorena i za napad na Šabac, 28. septembra. Međutim, poznato je da su četnici Cerskog odreda tu gotovo potpuno izostali i da su na Šabac napadali borci Mačvanskog uz pomoć dva bataljona Valjevskog partizanskog odreda. Do te nagle promene kod Račića došlo je usled toga što mu je njegov vrhovni komandant Draža Mihailović osporio pravo sporazuma i dogovora s partizanima i njihovim štabovima. Posle toga došao je u štab četničkog Cerskog odreda major Vojislav Pantelić (imao je dve objave i dva punomoćja — jedno od Draže Mihailovića, a drugo od Milana Nedića, predsednika srpske vlade u Beogradu), da prema Dražinom naređenju, preuzme komandu nad tim odredom, a Račić je imao da ide na raport Draži na Ravnu goru. Račić je odbio da izvrši Dražino naređenje govoreći da on priznaje samo kralja Petra II za vrhovnog komandanta. Major Pantelić je tada otišao u četnički Loznički odred. U jeku prve nemačke ofanzive na prostoru Podrinja on je uspeo da se približi i stekne poverenje štaba tog odreda, jer je dotadanji komandant Misita bio poginuo prilikom oslobođenja Loznice. Račić je pak odbijao da bilo kome preda komandu nad svojim odredom i izjavljivao da ne priznaje Dražu Mihailovića, čime je i stekao poverenje partizanskih štabova. Tako je i došlo do toga da mu se poveri komanda na zajedničkom frontu kod sela Za-

vlake i reke Jadra. Kako je on to poverenje opravdao, uskoro ćemo se uveriti.)

Kad sam došao kod četnika oni su se već spremali za pokret. Zapitah Račića gde će. Odgovori mi da je dobio naređenje od Draže da sa odredom krene u pravcu Karana kako bi organizovao odbranu puta Valjevo—Užice. Zatim ga upitah kad se pomirio sa Dražom, a on mi odgovori da mu je Draža oprostio nedisciplinovanost »zbog njegovog hrabrog borenja« i ovlastio ga da može vršiti unapređenja podoficira i davati predloge za odlikovanja i unapređenja oficira. Svi njegovi oficiri bili su radosni zbog predstojećih odlikovanja i unapređenja, kao i poverenja koje im je na taj način Draža ukazivao.

Čudnovato! Gledali smo ovih dana kako gore sela u Mačvi, Jadru i gornjem Podrinju. Gledali smo pobijeno i iskasapljeno mirno stanovništvo — žene, decu, starce. A u štabu Cerskog odreda oficiri se vesele što će biti unapređeni »za hrabro borenje« iako taj odred nigde nije od početka ustanka dao otpor Nemcima niti je primio ma i najmanju borbu. Celokupno njihovo »junaštvo« sastojalo se u besomučnom bežanju ispred Nemaca i pljačkanju seljačke imovine.

Mirno ali odlučno postavih pitanje Račiću — zašto i kako sme da napusti položaj na kome je postavljen odlukom njegovog i našeg štaba, pogotovu u trenutku kad su Nemci pred njima, a ne tamo gde ga Draža šalje i gde on već kreće. Otvoreno mu rekoh da to miriše na izdaju. On i poručnik Voja

Tufegdžić (njegov zamenik) glupo su se pravdali, ali su ostali pri tome da moraju da izvrše Dražino naređenje.

Očajan sam zbog nemoći da sprečim ovaj pakleni Dražin plan. Redovi boraca stoje po seoskom putu spremni za pokret. Prilazim i među njima vidim mnogo poznatih, poštenih boraca-seljaka koji prozebli i pokisli stoje i ne sanjaju da ih njihovi oficiri, na čelu sa Račićem, vode pravo u borbu protiv partizana. Račić je uspeo da iz našeg odreda pridobije tri komandira čete i to: Mihaila Popovića, predsednika sokolske opštine i rezervnog kapetana I klase, zatim 8. čete učitelja Pintarića, rezervnog potporučnika, i 7. čete Spajića, aktivnog narednika. Oni su uspeli da sa sobom povedu gotovo celokupno ljudstvo sastavljeno mahom od poštenih i naivnih seljaka koji su pošli u borbu protiv Nemaca.

Po Podrinju su tada kružile razne vesti — da Nemci i njihovi saveznici (Nedić, Ljotić i Pećanac) neće ubijati one čiji su članovi porodice u odredima Nedića, Ljotića, Pećanca i Draže Mihailovića. To je unelo veliku zabunu i dovelo u zabludu seljake koji su pošli u borbu protiv Nemaca. Otuda i veliki broj begunaca iz partizanskih jedinica i njihov prelazak mahom na stranu četnika Draže Mihailovića.

Zahtevao sam od Račića da izdvoji naše čete, ali se on pozivao na komandire i ljudstvo koji hoće da ostanu pod njegovom komandom. Izgubio sam strpljenje. Izišao sam pred stroj i počeo da govorim:

— Podrinci moji, ostavljate vaša sela, vaše domove, vaše porodice — sve to ostavljate da Nemci unište i opljačkaju; da opljačkaju vašu imovinu, da vaše najmilije pobiju. Vaši vapiju za osvetom, a vi — gde idete? Vode vas vaši oficiri u borbu, ne protiv Nemaca, već protiv braće vaše — partizana. Šta ćete za to dobiti od svog rođenog naroda? Prokletstvo i sramni izdajnički i bratoubilački žig od čega će se i vaši praunuci stideti i prezirati vas, ali će za to gospoda, vaši oficiri, dobiti odlikovanja i činove itd.

To je imalo odjeka. Borci počeše da se komešaju. Padoše povici:

— Nećemo borbu protiv partizana, mi smo jedno! I do sada smo se zajedno borili protiv Nemaca, pa ćemo i od sada. Niko nas ne može naterati da pucamo na partizane. Dole izdajnici, dole petokolonaši!

Račićevi žbiri, žandarmi, gledahu me zakrvavljenih očiju, ali se ni jedan ne usudi da progovori, a kamoli da digne ruku na mene. Jer, Toma je bio spreman da osveti obojicu. Pripravan, sa nemačkim šmajserom u ruci, pratio je sve šta se zbiva oko nas. Račić pojuri prema meni sav uzbuđen. Uveravao me je da neće izvršiti ničije naređenje, pa ni Dražino, ako bude glasilo da puca na partizane.

Nije me ubedio, ali sam ja njegove čete uznemirio. Rezultat je bio taj da je Račić krenuo u pravcu koji mu je Draža odredio, ali ne sa oko 2.000 ljudi — uplašenih, kolebljivih, i odbeglih iz raznih jedinica

— već sa oko 800. Ostatak se vratio bez reda i komande svako svojoj kući, razočaran i utučen.

Račić i njegovi oficiri nagrizali su odranije i Valjevski i Mačvanski partizanski odred. Ovde sam im ne samo vratio milo za drago već sam, što je daleko važnije, izvršio svoju dužnost kao borac i Srbin. Sprečio sam mnoge da okrvave ruke bratskom krvlju.

Ipak je Račić, sa ostatkom svog odreda koji se usput smanjio na oko 400—500 naoružanih boraca, izvršio napad na delove Užičkog partizanskog odreda kod sela Karana. Po naređenju Draže Mihailovića bio je krenuo i u napad na Užice. Međutim, Užički odred je razbio njegovu jedinicu i on se vratio u Podrinje sa svega 200—300 boraca. Znači Užičani su dokusurili njegovu jedinicu.

U međuvremenu su Nemci sve uspešnije nadirali ka Valjevu. Zaštitnice su ostavljali u svim mestima Mačve, Podrinja i Podgorine — sa zadatkom da štite prolazak njihovih jedinica komunikacijama.

Vraćao sam se sa četom na Drinu, na položaj. Išli smo preko popaljenog Krupnja i Stolica pravac Šarena bukva — selo Donja Trešnica — Drina. Usput smo »imali sreću« da naiđemo na Nemce između Stolica i sela Kostajnika. Nismo još bili ni doneli odluku za napad, a borci su sami krenuli na juriš sa bombama i noževima na pušci. Sudar je bio kratak i oštar i, po broju mrtvih, vrlo porazan za Nemce. Iz očiju boraca gorela je želja da se osvete za sve što su Nemci uradili po njihovim selima i sa njihovim porodicama i srodnicima.

Jedne kišne noći došao je u naš štab stari musliman iz Malog Zvornika, vodeći za ruku sićušnu devojčicu. Počeo je da priča (obraćajući se komandantu):

— Dragi moj druže, ja i ti se znamo godinama, ali ja sam se znao i sa tvojim pokojnim ocem; bili smo nekad veliki prijatelji. Rado smo jedan drugom dolazili u kuću. I, eto, to me je okuražilo da noćas dođem kod tebe i ispričam ti šta me je snašlo. Svu noć sam išao po kiši i mraku i krio se da me ne vide četnici i ne doznaju da sam pošao u partizanski štab. Evo, da ti kažem šta su uradili sa ovom mojom unukom. Ja sam na dvostrukoj nevolji. Četnika se bojim, zaklaće i mene i celu familiju, a ne smem da vidim ni sina koji je ovde kod tebe, u jednoj četi borac — partizan. I poče da skida mokre haljinice sa devojčice koja je, po njegovim rečima, imala 12 godina, ali je onako mršava, zgrčena od zime i straha, izgledala još mlađa. Skide je do pojasa. Celo joj je telo bilo u masnicama, izujedano, modro, iskrvavljeno. Zadržasmo ga da je ne skida dalje, jer je i ovo

što smo videli bilo više nego strašno, a i mala zaplaka i zamoli: »Nemoj, djedo, sramota me ovih ljudi«.

— Da — nastavi starac — silovali su nam žene i odrasle cure, pa su sad počeli i djecu. Ne može se više podnositi to četničko nasilje. Zato i tražimo od vas zaštitu, a zato su naša djeca i pošla s partizanima. Četnici nas pljačkaju, siluju žene, uzimaju imovinu i stoku, i sve to zato što smo muslimani, a muslimani su, biva, ustaše. A šta imamo mi sa ustašama? Tu smo od zemana kao i vi Srbi. To ti znaš, a znate i vi svi. I nikada nismo bili ustaše. Bili smo uvijek dobri sinovi ove zemlje i branili je u svim ratovima, baš kao i vi ostali Srbi.

Devojčici smo rekli da se obuče.

Pred očima su nam poigravali likovi naših sestara i kćeri, vršnjakinja ove male Zejre.

Rekli smo joj da slobodno legne na krevet i da se odmori. Jedan od nas pokrio je svojim šinjelom i nehotice joj dodirnuo glavu. Zejra se trgla i sva naježila od straha. Bio je neobrijan pa je i u njemu videla četnika. Ali kad mu je opazila suze u očima smirila se i počela pitomije da gleda. Odmah smo pozvali četnu lekarku koja je preuzela na sebe brigu i lečenje male Zejre u našoj prihvatnoj bolnici.

Slične priče o zločinima četnika Draže Mihailovića na Vlaškim Njivama iznad Drine i dalje smo slušali.

Kad smo im pre nekoliko dana uputili pismenu naredbu da pošalju izvestan broj boraca u pravcu Banje Koviljače i da pod našom komandom krenu u

napad na Nemce, kurir se vratio bez odgovora i ispričao nam da je žandarmerijski kapetan Protić, komandant tih četnika, bacio našu naredbu na zemlju i počeo da najpogrdnije psuje pitajući — s kakvim pravom komunisti naređuju jedinicama Draže Mihailovića!

Našem strpljenju je već došao kraj. Te večeri smo naredili da se spreme 2. i 5. četa koje su se dotle odmarale i iste noći krenuli smo na Vlaške njive.

Da bismo obezbedili muslimansko stanovništvo od daljih nasilja, pljački i zločina četnika, poslali smo još iste noći jedan vod od 20 boraca da stalno patrolira u Malom Zvorniku i selu Saharu. Tako smo omogućili starom muslimanu da se nesmetano vrati svojoj kući. Istovremeno smo mu rekli da objasni svojim sugrađanima da smo ih uzeli u zaštitu i da im se više neće dešavati ovakve i slične nesreće.

I tako smo, i pored najbolje volje i želje da četnike privolimo da se bore protiv Nemaca i ustaša, bili prinuđeni da bez odobrenja Vrhovnog štaba preduzmemo ovu akciju protiv četnika i razoružamo ih.

Na Vlaške Njive smo došli pred samu zoru.

Četnici su bili smešteni po kućama, jeli su i pili uz uzrečicu: »Oka rakije na momka i jedna ovca jalovica, uz to jedna Turkinja iz Malog Zvornika ili Sahara i — stiga svako veče svima nama«.

Bilo ih je 300—400 sa nekoliko rezervnih i aktivnih oficira.

Te noći su bili bez ikakvog obezbeđenja. Prema tome nije bio nimalo težak posao pohvatati ih na spavanju i razoružati — što smo i učinili. Glavninu njihovog štaba smo odmah vezali i stražarno sproveli u našu komandu mesta u Krupnju na redovno suđenje — pred preki ratni sud. Ostale, seljake iz ovih i okolnih sela, pustili smo razoružane kućama, ali smo im prethodno rekli da ćemo svaku dalju njihovu akciju protiv muslimana iz Sahara i Malog Zvornika i njihovo dalje učestvovanje u redovima četnika Draže Mihailovića, ili Ljotića, Nedića ili svejedno čijim, smatrati izdajom. Još smo dodali — da zasad smatramo da glavni krivci nisu oni već njihovi komandanti i komandiri, rezervni i aktivni oficiri, razni žandarmi, finansi koji su bili u njihovom štabu i odredu.

U zoru smo se vratili u štab — u selo Radalj, mokri, umorni, neispavani, ali i radosni i uvereni da smo pravilno postupili. Radost nam je mutila jedino pomisao na to kako će drugovi u Vrhovnom štabu shvatiti ovaj naš potez i naše obračunavanje sa ovim pijanim četničkim glavešinama.

Komandant sektora bio je nekoliko dana »na belom hlebu«. Smirio se kad je dobio odgovor od druga Tita u kome je između ostalog pisalo: »da se slaže sa našim postupkom kao neminovnim, jer treba uzimati narod u zaštitu od svačijeg nasilja, pa i četničkog. Mi se borimo za slobodu i za jednu novu vlast i druge odnose, ljudske, u našoj zemlji, Jugoslaviji«.

PROSLAVA OKTOBARSKE REVOLUCIJE 1941.

Tih dana su Nemci već bili prodrli od Šapca do Loznice, osvojili Loznicu, Banju Koviljaču i krenuli u pravcu Valjeva. Na reci Jadru ih je zadržao Valjevski partizanski odred, naročito 7. i 9. četa Rađevskog bataljona. Bila je to čuvena bitka na Jadru. Tada je uništeno nekoliko nemačkih tenkova, a Nemcima su naneti prilični gubici. Tu je uglavnom zaustavljen dalji brzi prodor nemačkih jedinica u pravcu Valjeva, a time je sprečeno i spajanje sa kolonom koja se kretala iz Valjeva.

Na našem, zvorničkom, sektoru bilo je tada relativno mirno (izuzimam male čarke sa ustašama i Nemcima u Velikom Zvorniku). Nemci su sa ustašama tukli artiljerijom danonoćno naše položaje sa Zvorničke tvrđave, ali žrtava nismo imali. Držali smo se na tom prostoru iako su nam već na drugoj strani Nemci bili iza leđa. Istina, delio nas je od njih masiv planine Boranje, pa smo bili uvereni da sa tog pravca nismo ugroženi.

Na dan oktobarske revolucije povukao sam glavninu boraca s položaja; skupio sam ih oko 800 i go-

vorio o značaju te revolucije, o značaju borbe sovjetskog naroda i Crvene armije protiv Nemaca; o našoj zajedničkoj borbi protiv fašizma. Pri tom sam podvukao da smo mi ravnopravan saveznik Crvene armije i zapadnih saveznika Engleske i Amerike.

Potom sam govorio o Draži Mihailoviću i napadima četnika na partizane, kao i o otvorenoj saradnji Draže sa nemačkom komandom i njegovoj izdaji. Govorio sam zatim da Draža radi sa znanjem i odobrenjem kralja i izbegličke vlade, da to sve vodi u građanski, bratoubilački rat, umesto da se svi zajednički borimo, kako smo bili i počeli, protiv Nemaca, ustaša, nedićevaca, ljotićevaca, Pećančevih četnika...

U tom mi jedan borac upade u reč vičući:

— Slušaj, Vlado, mi svi hoćemo da budemo pod komandom druga Tita (odobravanje boraca). Hoćemo da budemo sa Dragojlom Dudićem, seljakom kao što smo i mi (odobravanje), hoćemo i s tobom (odobravanje). Ali sa Nikolom (komandirom 2. čete) nećemo više ni minut zajedno (burnije odobravanje); zbog njega ću omrznuti i svoju slavu svetog Nikolu. Eto, da znaš i ti, a javi to i ostalim drugovima iz štaba partizana.

Na zboru zabruja glasno odobravanje. U tom trenutku komandir jedne čete, poručnik Joković, istupi i viknu:

— Živeo kralj Petar! Živeo Draža Mihailović! — Četvrta četa za mnom!

Iz redova okupljenih boraca izdvoji se njih oko 150 i krenu za komandirom.

Ispad me nije zbunio jer sam tako nešto i očekivao, a imao sam i neke podatke da spremaju izdaju — i to na samom borbenom sektoru. Stoga sam rekao seljacima:

— Stanite, nije vas u borbu doveo Joković i nije vam on dao puške. Mi partizani smo vam dali puške. Komunistička partija vas je pozvala u borbu protiv Nemaca i njihovih pomagača. Ostavite puške i idite kud hoćete!

Na to mi jedan seljak, borac, odgovori:

— More, pope Vlado, nisi ti meni dao pušku. Plaćao sam ja porez u Jugoslaviji i imam pravo na pušku. Ova je moja i neću da je ostavim.

Morao sam da prihvatim izazov i prekinem dalji govor. Zaigrao sam na vrlo opasnu kartu; počeo sam glasnu i otvorenu diskusiju o stanju na našem borbenom položaju i dobio sam bitku. Ali, samo privremeno. Znao sam i osećao da je naš uticaj među borcima oslabio, a četnički osetno porastao. Na ovom delu fronta treba uskoro očekivati napad, pa zato treba sačuvati što više ljudi. To mi je bio zadatak dana.

Produžio sam da govorim. U međuvremenu su se Jokovićevi borci odmakli deset do petnaest metara i, prilično pokolebani, nastavili da slušaju i dalje moje izlaganje. Završio sam govor i pozvao na razgovor komandire četa.

Čekajući sastanak šetao sam se ispred školske zgrade. U to mi priđoše dva nepoznata četnika i komandovaše: »Ruke uvis!«

Desnu ruku sam držao u džepu od šinjela stežući pištolj, ali se uzdržah i pozvah nekolicinu poznatih boraca iz Rađevine i rekoh da razoružaju ove ljude. Oni to brzo uradiše. Tako sam još jednom izašao tog dana iz vrlo teške i škakljive situacije. (Dan ranije, kad sam se vratio sa položaja na Drini, četnici su sa brda pucali na mene iz mitraljeza i ubili mi konja, ali sam ostao nepovređen.)

Veče me je zateklo u štabu, u kućici pored škole koja je bila stan za učitelje. Pored mene su bili zamenik komandira naše najbolje, 1. čete, Mića Janković i komandir neke četničke čete iz Radalja. (Njegova četa neće ni s nama ni s četnicima, ona samo brani selo od ustaša.) I dok sam s njima razgovarao, upadoše u sobu tri četnika naoružana puškama, na kojima su bili noževi i komandovaše mi: »Polazi!«

— Gde? pitao sam.

— Na saslušanje.

— Kakvo saslušanje, pitao sam, ko mene može da saslušava kad sam ja komandant sektora?

— Polazi, pucaćemo.

— Pucajte, neću da idem!

I tada mi je u džepu bio pištolj koji sam čvrsto stezao u ruci.

Sva trojica su uperili noževe u moje grudi i već su mi dodirivali prsa, stalno govoreći »Izlazi, po naređenju . . .«

Od ove trojice jedan je bio emigrant, albanski žandarm — policijski miljenik iz Krupnja, drugi Ciganin iz Lešnice i mladić iz sela Kržave, Jovičić.

Poznavao sam Jovičića, pa se njemu i obratih:

— Jovičiću, šta ćeš ti sa ovom dvojicom?

Istovremeno se na prozoru začu kucanje i reči:

— Pope Vlado, majku ti komunističku — noćas si naš. Izlazi, nemaš više kud. Cela kuća je opkoljena.

Brzo sam rekao Mići Jankoviću da ide u 1. četu koja je bila udaljena oko 600 metara, da je spremi za pokret i eventualno me izvuče iz ove situacije, jer nisam znao koliko je četnika opkolilo kuću. Mića je neometan izišao napolje.

Istog trenutka je došao iz Užica Toma Vićentić, sjahao s konja i ostavio ga pred kućom. Uveliko je bila noć. Niko na njega nije obraćao pažnju, pa je nesmetano ušao u kuću. A kada je došao do sobe u kojoj sam ja bio, trojica četnika su mu bila okrenuta leđima držeći puške uperene u moje grudi.

U momentu je shvatio situaciju, jer je bio čuo nihove reči »pucaćemo« i moj odgovor »pucajte«. Skinuo je nemački šmajser i viknuo: »Ruke uvis«. Istovremeno sam izvadio svoj pištolj i takođe viknuo: »Ruke uvis!«.

Sve tri puške su pale na pod. Tako smo ih razoružali. Zatim smo izleteli napolje, u noć. U svesti mi još stoji slika te noći kad su došli da opkole kuću, zarobe me i odvedu Draži na suđenje.

Tako je završen dan proslave oktobarske revolucije, 7. novembra 1941. godine, u selu Radalju, na Drini.

OPET U LOZNICI

13. novembra 1941.

Posle ispada četnika na zboru u selu Radalju, posvećenom oktobarskoj revoluciji, i pokušaja da me ubiju, njihov uticaj je rastao na Drini, a naš je iz dana u dan slabio. Tako se i moglo desiti da naš komandir čete Rajko Marković prihvati poziv četnika iz Loznice da im krene u pomoć sa četom od oko 200 boraca da brane od partizana Loznicu, koju su im Nemci predali na čuvanje. Kad sam to saznao, brzo sam se sa 30 probranih boraca pridružio pohodu na Loznicu. Ispred same varošice, zaustavio sam kolonu i izdao naređenje da nijedan borac ne sme učestvovati u napadu na partizane; da ću lično otići u Loznicu s jednim vodom boraca i komandiru i vojnicima poslati uputstva šta dalje da rade. Ušao sam noću u Loznicu za koju su već vodili borbu loznički četnici s jedne, i partizani iz Mačvanskog partizanskog odreda i Lozničke partizanske čete, s druge strane. Borba se vodila na tri pravca — od Zajače, valjevskog i šabačkog puta. Došao sam iza leđa četničkih jedinica odakle su one očekivale pomoć, rekao im ko sam i naredio da prekinu dalju

borbu, da o tome izveste i svoje protivnike — partizane, te da se odmah sastanemo radi dogovora. Moje naređenje je izvršeno vrlo brzo jer su im se izjalovile nade da će sa ovog pravca i od ljudstva kojim komandujem dobiti oružanu pomoć. Poslao sam kurira sa uputstvom da ostalo ljudstvo uđe u Loznicu i da se smesti u osnovnoj školi kod crkve i da niko ne silazi u grad. Nebojša Jerković, Danilo Lekić Španac i ja otišli smo na pregovore u selo Klupce u kuću Dobre Jerinića. Tek što smo došli na sastanak i počeli pregovore, četnici su ispred kuće počeli da viču na svoje starešine da prekinu pregovore, jer oni neće da sarađuju s komunistima-partizanima. Ti povici i upadice bili su sve glasniji, mnogobrojniji i bezobrazniji; pretili su da će baciti bombe u sobu u kojoj smo pregovarali tako da zaista nismo mogli mirno ni razgovarati, a kamoli voditi pregovore za borbu protiv Nemaca. Nas trojica smo se pogledima prekorevali što smo na ovakav sastanak došli tako reči sami — bez obezbeđenja. Kad su mi dojadile ta vika i pretnja, izašao sam iz kuće, stao na prag i podviknuo četničkoj gomili: »Šta hoćete, majku vam mangupsku« i rafalom iz šmajsera opalio prema njima u pomrčinu. Nastalo je besomučno bežanje i lomljenje plotova. Vratio sam se u sobu i rekao Nebojši i Lekiću da odmah prekinemo razgovore i krenemo u svoje jedinice. Tako je i ovaj pokušaj izmirenja propao. Iznuren i umoran vratio sam se u Loznicu i pred zoru pridružio se svojim borcima i zaspao snom bez snova. Ležanje na tvrdom,

golom podu brzo me probudilo, pa sam preduzeo mere obezbeđenja oko škole i zabranio borcima da silaze u grad i da se mešaju s četnicima. Izvestili su me da je komandir čete Rajko Marković otišao sa oko 500 boraca još noćas u Loznicu i da se verovatno neće više ni vratiti, što znači da nas je izdao. Oko osam sati ujutru sišao sam do svoje kuće da dam neke sugestije svojima. Dok sam bio u kući neko je povikao sa ulice: »Evo Nemci ulaze u Loznicu«. Istrčao sam na ulicu i ugledao Nemce kako mirno u koloni idu ka centru grada. Mogao sam se nesmetano, preko puta, dvorišta i potoka Štire, prebaciti iz grada u selo i dalje u slobodu. Ali kako ostaviti oko 200 ljudi da ih Nemci zarobe u školi! S četnicima nismo uspeli da se dogovorimo o razmeni zarobljenika, a oni među zarobljenim drže i Veru Blagojević sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a, Bogosava Mitrovića Šumara i još neke drugove.

Stoga sam odlučio — ići pravo ulicom, proći pored Nemaca i trčeći, pre njih, doći do škole i paziti da se izađe iz grada bez borbe ili i s njom. Krenuo sam niz ulicu s puškom u ruci i pištoljem o pojasu. Nemci su se tu-i-tamo zdravili s četnicima, uzajamno se nudili cigaretama i najprijateljskije se smeškali i tapšali po ramenima. Trčećim korakom prešao sam preko kamenog mosta udaljen svega koji korak od Nemaca, dok oni, misleći valjda da sam četnik zbog toga što sam imao bradu, nisu ni obraćali pažnju na mene. Uz mene je trčao i mlađi brat Marko. Čim smo prošli ispred Nemaca dogovorismo se da on

trči u četničku komandu i makar silom oslobodi naše zarobljene drugove, a da ja produžim u školu. Sastanak ugovorismo iza prvih seoskih kuća u selu Boščelucima. Stigoh do škole sav mokar od uzbuđenja i trčanja i odmah izdadoh naređenje za pokret — u kolonu po jedan, s tim da budemo spremni za prihvatanje borbe. Izađosmo iz »Grada« (tako se zove prostor oko škole i lozničke crkve još iz prvog ustanka) i ugledasmo jednu nemačku kolonu kako izlazi iz donjeg dela Loznice i drugu — iz ulice koja vodi iz Banje Koviljače. Mi smo išli kao ždralovi — polovina okrenuta prema desnoj, a druga prema levoj koloni. Opet se četnici pozdravljahu s Nemcima. Neki izišoše i iz moje kolone. Njih oko 30 (živci im više nisu izdržali, a ne kao izraz izdaje) pridružiše se onima što su još u toku noći pobegli u četnike, a nas oko 170 prođosmo između Nemaca na udaljenosti od 50 do 60 metara i bez ispaljenog metka zamakosmo pored kuća Nastića i Grujičića u selo Krajišnike. U meni je sve vrilo. Zastadoh da odahnem i zapalim cigaretu i tek tada počeh da drhtim od preživelog uzbuđenja, straha i radosti što smo se srećno izvukli.

U prvim seoskim kućama sretosmo grupu oslobođenih partizana. Ispričaše nam radosni i razdragani kako su oslobođeni. Kada su čuli, vele, da neko razvaljuje vrata, bili su ubeđeni da su to Nemci, jer su ih kroz prozor zatvorskog podruma gledali kako prolaze ulicom, dok ih je Marko spolja, razvaljujući vrata, umirivao i molio da mu pomognu. Uspeli su,

kažu, da pobegnu kroz dvorište komande mesta, dok su Nemci već bili u zgradi i dogovarali se s četničkim komandantima kako s njima da postupe i kako da savladaju nas koji smo ostali u opkoljenoj školi. Tek što smo stigli u Boščeluke, ušao je u sobu jedan četnik, pozvao Marka da izađe napolje i saopštio mu poruku iz Loznice. Nemci su, naime, doznali od četnika da je on oslobodio Veru i ostale, pa su odmah pohapsili neke Lozničane kao taoce, s tim da on vrati Veru, Šumara i druge partizane u Loznicu i preda ih Nemcima, a tek onda će oni pustiti taoce. Marko mu je odgovorio da tu izdaju ne može učiniti, da je oslobođene partizane predao meni pa neka ih od mene traže. Potom se vratio u kuću i saopštio mi ovu lozničko-nemačku poruku kao i svoj odgovor na nju. Odobrio sam mu.

Znam, uzbuđenja i straha je i kod njih bilo napretek.

Jedan od oslobođenih partizana glasno povika da će od sada umesto svoje slave slaviti braću Zečeviće. Pođosmo veselo preko sela uz planinu Gučevo. Niko i ne pomisli na hranu i odmor. Jedino je Marko ostao na terenu Gučeva. Ipak sam, i pored svega toga, dočekao da istog dana po dolasku u Radalj dobijem pismo iz Stolica »da dođem hitno na razgovor, u protivnom više neće moći računati na mene«.

Kad sam stigao na zakazani sastanak — putujući od Drine do Krupnja preko planine Boranje i očekujući na svakom koraku pucanj iz četničkih zaseda — čekao sam mirno tačku dnevnog reda — »slučaj

popa Vlade Zečevića i njegov odnos prema nama komunistima i partizanima«.

Bio sam umoran, neispavan, fizički potpuno iscrpen i gladan, dok je u meni istovremeno sve vrilo kao u vulkanu pred erupciju. Zatražio sam reč ali je pre mene reč dobio divni i dobri drug i komunista Nebojša Jerković. Obrazložio je gde sam i šta radio za ovih 10 dana prve polovine novembra 1941. godine. Posle njega odustao sam od izlaganja, jer su pred nama bila važnija pitanja.

Još u toku sastanka stigao je kurir Vrhovnog štaba iz Užica. U prispeloj pošti bilo je i pismo od Marka (Aleksandra Rankovića) za Crnog (delegata PK KPJ za Srbiju) u kome je pored ostalih uputstava stajalo: »Da li znaš nešto o popu Vladi? Ako nije zarobljen reci mu da odmah dođe ovamo, u Užice«. (Arhiv NOB Valjevo, original pisma sačuvan.)

DVA SRETENA

Obojica su iz Krupnja, tj. opštine Krupanj. Imena su im ista — Sreten, a i prezimena — Milovanović.

Rođeni su iste 1891. godine, jedan u selu Šljivovi, drugi u Krupnju. Ovaj Sreten iz Krupnja učio je zanat prvo u trgovini, pa kod sajdžije da bi se naposletku našao na kovačkom zanatu i postao kovački radnik. Taj posao nije redovno radio pred drugi svetski rat i nigde se nije zadržavao mnogo. Zvaćemo ga Sreten iz Krupnja, tim pre što su ga njegove komšije kao starog neženju iz milošte zvale Sretenčić — Babo. U ličnom životu bio je vrlo pošten i čvrstog karaktera. Voleo je uz dobru šljivovicu da zapeva — a imao je lep i čist tenor.

Sreten Milovanović iz sela Šljivove, opštine krupanjske, svršio je osnovnu i srednju poljoprivrednu školu i posvetio se u početku unapređenju poljoprivrede na očevom i svom imanju koje je bilo dosta veliko, da je s pravom računat u gazde u Šljivovi. Pošto poljoprivreda zahteva svakodnevan i naporan rad na njivi, u vinogradu, voćnjaku, a on se nije mnogo otimao za rad, prešao je u opštinu kao

pisar, ćata. Vremenom je stekao politički i stručni ugled te je avanzovao za opštinskog delovođu. Pošto je bio pripadnik Demokratske stranke, izgubio je mesto u opštini zbog opozicije prema Radikalnoj stranci i vlasti. Stoga je prešao na rad u zemljoradničku poljoprivrednu zadrugu u svom selu i tamo radio kao blagajnik. Sve je radio kao od bede, polako, aljkavo. Bio je len — prevashodno rođena lenčuga. Ali je zato celog života važio u očima naroda, a to je i bio, kao vrlo pošten i karakteran čovek. Što rekne tako je, lagati nikad nije umeo, a ni hteo, i zato je imao prilično lep politički ugled. Lična imovina bila mu je povelika i zato nije nikad imao potrebe da se zaduži — niti da krade u opštini ili zadruzi. Nije bio podložan ni primanju mita, a nije ni pio. Kada ga čovek gleda — bilo da sedi, ide ili jaše konja, utisak je uvek isti — Sreten spava. Zato su mu i dali nadimak Sreten Žmiro — mrzelo ga je i da gleda.

Od 1927. do 1941. godine živeo sam, radio i službovao u Krupnju i po okolnim selima, te sam se tako i upoznao i zbližio sa oba Sretena. Sva trojica smo uz to bili politički jednomišljenici — protiv vlasti na svim pitanjima i područjima. Zato je ova priča istinita, jer su mi je pričali pojedinačno i zajednički.

Negde uoči balkanskog rata došla je regrutna komisija iz Valjeva i počela regrutovanje mladića iz opštine Krupanj. Sreten Babo je doživotno oslobođen služenja vojnog roka kao jedinac u majke i ostavljen je kao hranilac (oca nije imao). Žmiro je

kao slabo razvijen privremeno oslobođen služenja kadra u vojsci. Oba su dobila o tome pismene vojne isprave od regrutne komisije.

Tako ih je zatekao i balkanski rat 1912—1913. godine. Borbe su bile žestoke i teške. Mnogo je vojnika izginulo u njima i Srbija je pozvala u vojsku sve koji su ma pod kojim vidom bili oslobođeni vojske — izuzev »hranilaca«. I tako je u jesen 1913. godine Žmiro kao opštinski ćata dobio poziv da se javi vojnoj komandi u Skoplju. I umesto da se odazove pozivu i ode u rat, on je taj poziv uručio na potpis Sretenu Babi koji nije poznavao zakon, tj. da kao hranilac ne podleže vojnoj obavezi. Ovaj je spakovao svoju torbu, pozdravio se sa samohranom majkom i otišao u rat. Žmiro je ostao kod kuće, a Babo je za njega ratovao od 1913. do 1920. godine.

Ni kriv ni dužan ratovao je Sretenčić ravno sedam godina po svim bojištima gde je bila srpska vojska. Vratio se iz rata u Krupanj i produžio da živi — mirno i bez busanja u prsa da je ratnik i pobednik.

Posle više godina saznao je da je to ratovanje udesio njegov imenjak i prezimenjak Sreten Žmiro. Da se ljuti ili da tuži sudu i vojnim vlastima, nije mu ni na um padalo. Rezonovao je po malo šaljivo: »Pustite, ljudi, što je bilo bilo, što da se vučem po sudovima. Moja se majka bojala da ne budem teško ranjen i da se ne vratim kući kao bogalj. Strah od smrti, gladovanja, vaši, trpljenja bez hrane i duvana, sve mi to Žmiro ne može ničim nadoknaditi,

taman sada da mi pokloni celo svoje imanje u Šljivovi (taman posla — da me egzekutori i poreznici ganjaju za porez). Gazda, daj de još jedan satljik šljivovice — ovako dan po dan i meni dobro. Nemam ni kučeta ni mačeta, niti mi nejako plače, niti staro ječi u kući. Majka mi je umrla, bog da joj dušu prosti — i dobro je uradila što je umrla dok sam bio u ratu — inače ne bih imao čime da platim troškove oko sahrane; ovako je sahraniše o opštinskom trošku. More, doći ćemo i mi na vlast i tada neće biti sirotinje, to vam garantuje Sretenčić! Polako, bože zdravlja, gazde krupanjske i policijske vlasti«. I po pravilu tada zapeva »Raslo mi je badem drvo«. Niko nikad nije čuo ni video da se Sretenčić s nekim potukao, čak nikad se nije ni s kim ni posvađao. Prosto se sklanjao čim vidi da će doći do gužve. I zato su ga Krupnjani voleli, cenili i po malo sažaljivo poštovali. Promašen život — večiti neženja i siromah. A on je uvek poštovao prvo sebe pa onda i svoje sugrađane.

Životni put i politička ispravnost oba Sretena bili su takvi da nije čudo što su još u samom početku ustanka 1941. godine stupili otvoreno i javno u partizanski odred. Prilikom osnivanja i stvaranja narodne vlasti u Rađevini i Krupnju izabrani su kao odbornici u sreski narodnooslobodilački odbor. Čim su Nemci ušli u Krupanj — aprila — Sreten Babo je zatvoren kao talac.

Ali, čudnovato je bilo to kako su ti ljudi radili danonoćno u narodnooslobodilačkim odborima. Iako su bili u zrelim godinama, stizali su kao mladići na

sve strane i uradili i ono što je trebalo da drugi urade. Svojim radom i poletom davali su podstrek ne samo mlađima, već i onima koji novu vlast nisu prihvatili oberučke (kako to lepo kaže narod). Žmiro je u toku jedne noći uspeo da mobiliše zaprežna vozila i spase sve ranjenike i bolnicu ispred Nemaca — koji su iznenada prodrli u Krupanj.

Prilikom izvlačenja plena iz nemačkih magacina za vreme bombardovanja Krupnja iz vazduha Babo je ranjen — prebijena mu je noga ispod kolena. Od tada je bio u gipsu u našoj partizanskoj bolnici prvo u Krupnju, pa u Šljivovi i Donjoj Orovici i naposletku u Užicu u Sevojnu. Napustio je Užice sa poslednjim borcima krajem novembra 1941. godine i sa štakama se na svoju ruku uputio iz Sandžaka u Radoine preko sela i planina u pravcu Krupnja — ponovo na okupiranu teritoriju.

Vraćajući se u Srbiju sa većom grupom partizana iz Sandžaka početkom decembra 1941. godine sustigli smo ga oko Pašine Ravni (između Medvednika i Orovačkih planina). Uzeli smo ga sa sobom i istog dana kupili smo od seljaka jednog malog mršavog konja i na njega smestili Babu. U Gornjim Koljama predao sam ga nekim seljacima sa jasno naglašenom obavezom i zadatkom da ga čuvaju, a kada se malo odmori — da ga isprate do planine Rožanj u selo Loze Soko Grad. Mi smo produžili uz Medvednik prema Valjevu.

Prilikom ponovnog oslobađanja Krupnja u septembru 1944. godine Babo je opet bio na dužnosti

u narodnooslobodilačkom odboru u Krupnju — predsednik opštine. Sačuvao se od svih četničkih i belogardejskih potera i izdaja.

Sreten Žmiro je bio uhvaćen kad su naše snage napustile Krupanj, tučen i prebijen od četnika. Posle su ga predali Nemcima, a ovi su ga odveli u loznički zatvor gde je opet batinan. Iz Loznice je prebačen u Šabac u skupni logor gde su i borci, i simpatizeri i pomagači narodnooslobodilačke borbe bili sakupljani, saslušavani, tučeni i streljani. Žmiro mi je odmah po svršetku rata pričao: »Tukli su me, druže, i dan i noć i stalno tražili da priznam da sam komunista. A ja to, druže, kao što znaš, nisam, pa kako da priznam ono što nije tačno i što nije istina? Batinama su mi polomili rebra i, što se kaže, bubrege mi odbili tukući me motkom i gazeći me nogama. Ali što ne mogu da priznam — ne mogu; neka me i ubiju, ali ja nisam komunista. Jaučem ja od zadobijenih batina i stalno im govorim: Ma, ljudi, budite pri svesti, otkud ja, gazda i dobar poljoprivrednik, da budem komunista. To neće uraditi ni jedan seljak moga imovnog stanja! Jok, more! Ubijte me, ali me ne mučite dalje ako za boga znate. I saslušavali su me, druže, i danju i noću i sve isto pa isto — priznaj da si komunista. Ali ti znaš, druže, da sam i ja kao nekadašnji vojni opštinski ćata i delovođa upućen u pravilnost zapisnika i datih izjava u zapisnik, pa čim oni počnu priznaj da si komunista, a ja kao »očenaš« o tome da sam viđen i napredan zemljoradnik. I to mi pomože da se isču-

pam iz sigurne smrti. Polumrtvog su me iz logora u Šapcu pustili, pa kada su me dovukli kući, stalno su mi ukućani uvijali leđa i krsta u vruće ovčije kože«.

Oba Sretena su već bili stari da bi mogli biti i dalje u radnom odnosu, ali su zato bili isuviše mladi za penziju. Stoga su po zakonu o penzijskom osiguranju i dobili minimalne penzije. Ocena rukovodećih drugova u Krupnju o vrednosti i zaslugama bila je veća u korist Sretena Babe i zato su ga predložili za odlikovanje. Predlog je prihvaćen — ukaz o odlikovanju je izašao, odlikovanja su podeljena ali je odlikovanje nečijom omaškom predato Sretenu Žmiri. Ispravka se iz političkih razloga mogla napraviti jedino tako što je otišao i predlog i orden je docnije primio i Sreten Babo koji je znao za tehničku grešku — on opet po navici nije od toga pravio nikakvo naročito pitanje, već se setio i ispričao da je za njega ratovao u prvom svetskom ratu od 1913. do 1920. godine.

Prilikom dolaska druga Tita, Rankovića i drugih u Krupanj i Stolice 1950. godine bio je zajednički ručak svih prisutnih. Za sto uz druga Tita — poziv je dobio Sreten Babo, ali je na njegovo mesto seo Sreten Žmiro. Babo je seo za susedni sto i tužno se smeškajući rekao: »Pa dokle će ovaj čovek da me proganja i da me uvek zamenjuje kad je dobro, a ja njega kad je najteže?« Prošlo je i to. Oba su primila čekovne uputnice za prijem penzije iz Beograda preko pošte u Krupnju. Godine su prolazile i oni su se

po pravilu nalazili zajedno kada dođem u Krupanj da se malo napričaju i da mi kažu svoje radosti i nevolje. Nekom drugom neće se nikad požaliti.

Jednog dana dobio sam od Sretena Babe vapijuće pismo u kome me moli da na blagajni Zavoda za socijalno osiguranje u Beogradu proverim zašto mu već više meseci odbijaju od penzije po dve hiljade dinara. Otišao sam i ustanovio da je Sreten B. Milovanović penzioner iz Krupnja uzeo kredit od 100.000 dinara i da je sam sebi stavio administrativnu zabranu da mu se svakog meseca odbija suma od 2.000 dinara. Izvestio sam o tome Sretena Babu.

Već posle nekoliko dana dobio sam od njega odgovor da nije uzimao nikakav kredit, već da je to uradio Žmiro. A njemu je, veli, već dosta — ne može više da trpi nevolje koje ga snalaze od Sretena Žmire. I dalje: »Ozbiljno razmišljam da uzmem kovački čekić i nasred ulice da ubijem Žmiru. Razmišljam, eto, i već se kolebam. Prvo, ceo život smo nas dvojica proveli kao dobri prijatelji i drugovi. Drugo, nije ni lepo ni pošteno da svoj život završim kao ubica, i to kad je na vlasti moja radnička klasa«. I tako je i ovoga puta na miran način rešena zamena Sretena Babe sa Sretenom Žmirom. Dogovorili su se da Žmiro daje svakog meseca Babi po dve hiljade dinara za sve ranije mesece, a ceo dug je prenet na Žmiru.

Jednog dana našao sam u Krupnju u kafani pijanog Sretena Babu. Začudio sam se. Poznajem ga preko trideset godina i nikad ga niko nije video pi-

janog. Čim me je video povika: »Sedi, stari moj druže, ja danas pijem, danas je kraj svim mojim mukama i patnjama — umro je Žmiro, bog da mu dušu prosti! Kafedžija, daj nam po satljik šljivovice!« A onda je spustio glavu na sto i počeo da plače i šmrkće i kroz plač da govori: »Eto, umro je dobri drug i imenjak! Zašto da živim dalje?«

TOMA VIĆENTIĆ

Doveo ga je u naš odred njegov otac Cvetko, avgusta 1941. godine. Toma je bio povisok i suvonjav mladić od 17 godina, plav i bistra pogleda. U govoru je malo zamuckivao. Bio je stidljiv i povučen u sebe. Tek je bio završio automehaničarski zanat u Beogradu. Za vreme bombardovanja pobegao je iz Beograda u rodni Krupanj. Otac i sin su se ponašali kao pri upisu u osnovnu školu. Držali se za ruke i povremeno pogledali. Razgovarali očima o nama — naoružanim borcima.

Cvetko Vićentić je bio trgovac iz Krupnja, a zvali su ga »Plemić« zato što za vreme šegrtovanja nije hteo da pere sudove i čuva gazdinu decu — nadimak mu je ostao doživotno. Pred rat je dobio i novi nadimak »Gandi« jer je po izgledu bio suv, krezav, a uvek sklon filozofiranju. U Krupnju je bio poznat kao pošten čovek, ali i kao čovek koji »ujeda« koga stigne — od sreskog načelnika do svojih sugrađana. Nikom ne oprašta niti kome ostaje dužan. I kad su ga Nemci poveli na streljanje uzviknuo je: »Vala, Hitleru, moja ti smrt neće pomoći, izgubićeš rat«.

Sedeli smo i pričali, dok je Cvetko stidljivo objašnjavao da je star za borbu, ali je zato njegov Toma već sposoban, iako ima svega 17 godina. Neće to jasno da kaže, ali celim bićem obećava nama iz Krupnja da će voditi računa o našoj deci, a za uzvrat nam daje u amanet svoga prvenca Tomu.

U jedinici Toma se brzo i svestrano razvijao — i politički i kao borac, uz to je i fizički jačao. Posle borbe za Krupanj izrastao je u hrabrog i pouzdanog borca. Bio je zapažen i među borcima i među članovima štaba odreda. Vršio je sve poverene zadatke ispravno i na vreme. Uz to je bio skroman, miran i pouzdan. Zato je već krajem septembra 1941. godine postao kurir štaba Valjevskog partizanskog odreda. Velika, teška i odgovorna dužnost, ali i vrlo opasna po život. Išao je kao kurir od Krupnja do Valjeva i Kolubare, do Drine i Mačve, i, po pravilu, uvek sam. Vozio se svim prevoznim sredstvima, ali najčešće na konju i pešice. Sve teže je i opasnije bilo ići kao kurir od Krupnja do Užica za vreme prve nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju. Pogotovu onome koji je bio sumnjiv i svojima i neprijateljima. Sve češće su ga presretale četničke patrole i pokušavale da ga razoružaju i pretresu. Toma, naravno, nije dozvoljavao ni jedno ni drugo, a uz to je umeo majstorski da sakrije poštu koju je nosio iz Vrhovnog štaba nama u odred ili od nas Vrhovnom štabu.

Mladi borac, partizan, stekao je veliko iskustvo na svojim čestim i danonoćnim putovanjima. Znao je sve staze i bogaze kojima je išao i uvek je dolazio na

vreme i nasmejan. Počeo je da priča slobodnije kako podvaljuje četnicima: kako na određenim mestima stavlja na kapu četničku kokardu i prolazi bez zaustavljanja, a na drugim petokraku zvezdu i opet prolazi bez teškoća. Uvek je imao ispravnu objavu izdatu od štaba Valjevskog partizanskog odreda sa potpisima komandanta Zdravka i komesara Milosava. Iako je u objavi stajalo da Toma Vićentić borac-kurir ima pravo kretanja po celoj slobodnoj teritoriji i da ga niko ne sme zaustavljati i uznemiravati, ipak je njegova objava vremenom gubila vrednost u očima četničkih jedinica, a negde je i kod naših manjih jedinica izazivala sumnju. Znali su ga gotovi svi iz komandi četa, štabova bataljona našeg i susednih partizanskih odreda. Ali je Toma znao i priličan broj oficira iz četničkih štabova i uvek je umeo da nađe pravu reč da ga puste. No, ta svakodnevna neizvesnost — hoće li proći i izvršiti zadatak kao kurir — naterala ga je da zatraži sigurniju objavu za sebe i svoje kretanje. I tako jednoga dana dođe iz Vrhovnog štaba iz Užica u Krupanj sav radostan, pokazujući nam svoju novu objavu sa potpisom vrhovnog komandanta, druga Tita.

Toma nam tada ispriča kako je došao do svoje nove objave.

— Kad god dođem u Vrhovni štab i predam poštu, veli, sa mnom se češće razgovara drug Tito i raspituje se kako mi je bilo na putu, kako se probijam od Krupnja do Užica i natrag. Razgovara i gleda me toplo, očinski, kao moj Cvetko. Sve više

osećam da me je zavoleo. Okuražio sam se čak i da zapušim pred njim. Vi znate, drugovi, da sam pretrnuo od brige i sekiracije. I tako ti ja pred polazak ovamo smognem snage i smelosti i kažem: »Hoćeš li, druže Tito, molim te, da mi izdaš objavu sa tvojim potpisom?« A on me pogleda, nasmeši se i upita: »Zašto, druže Tomo?« (Tada sam slobodno progovorio, jer sam se setio svih neprijatnosti u susretima sa stražama i patrolama.) »Pa, druže Tito, ja imam ovu objavu od našeg štaba odreda, ali je sve manje fermaju oni koji me ne trpe, susreću i zaustavljaju. Ali kada mi ti potpišeš objavu, čikam nekoga da me zadrži i pokuša da me razoruža i pretrese. A, znaš, druže Tito, »četojke« sve više zagledaju ovaj moj šmajser — mora da im se sviđa«. A on reče: »Kad je tako, Tomo, dobićeš objavu sa mojim potpisom«. I eto, drugovi, sada znate sve. Kada sam se vraćao ovamo, ko god me zaustavi, ja izvadim objavu i pokažem je ne silazeći s konja. Jedna grupa oficira došla je kod nas u Vrhovni štab da moli i pregovara u ime Draže Mihailovića. Uostalom, vi ste to pročitali u izveštaju koji sam vam doneo.

*

* *

Jedne novembarske noći krenuo je Toma sa četom na miniranje mosta, ali su ih četnici sačekali u zasedi i napali tako da nisu mogli izvršiti zadatak. Na povratku Toma priča:

— Ajoj, drugovi! Pa ovi četnici pucaju na nas s namerom da nas poubijaju!

Stari čika mu mirno odgovara:

— Hoće, druže Tomo, a šta si ti mislio, da se oni šale?

— Pa kako, bre — odbrusi Toma — do juče su bili s nama u nekakvim pregovorima i sporazumima i oslovljavali nas sa brate, a sada nas ubijaju! E, to ne razumem.

— Uskoro ćeš sve razumeti!

— Ja sam izneo — reče Toma, moga ispisnika šnajdera Rada bacivši bombu na četnike. Učinio sam to više iz ljutine što su pucali i ranili Rada nego što sam razumeo njihov napad na nas.

*

* *

Vraćali smo se nas dvojica 17. novembra 1941. godine iz Krupnja u Radalj preko Boranje. Ispred samog Radalja zaustavi nas jedan seljak i reče da su u selu Nemci i četnici. Međutim, mi smo pre nekoliko dana na ovom mestu bili ostavili našu 2. četu, a sad saznajemo da je umesto nje tu neprijatelj. Dali smo tom seljaku konje na čuvanje, a mi smo krenuli peške u izviđanje. Ispred samog sela Toma je produžio da izviđa, a ja sam ostao u šumi da ga u slučaju potrebe štitim. Prođe više od pola sata, a od Tome ni traga ni glasa. U međuvremenu iz tog pravca naiđe konjanik, četnik. Zaklonih se iza stabla

i naredih mu da stane i digne ruke uvis. Kaza mi da nosi pismenu poruku od Tome i da me čeka na određenom mestu. Poruka mi je bila sumnjiva, jer sam znao da Toma ne bi tako postupio, a ovog četnika sam znao kao pokvarenjaka i bitangu. Zato sam mu naredio da se odmah vrati i lično dovede Tomu; u protivnom, rekao sam mu, sve ću njegove rođake i srodnike u selu Likodri streljati, i njegove i ostalih četnika koji su sada u Radalju. Četnik se vratio, a ja sam za svaku sigurnost promenio mesto zasede i pripremio se da iznenadim četnike. Posle izvesnog vremena dođoše četnik i Toma. Četnika smo po dogovoru pustili.

Vraćajući se ka Krupnju Toma mi je ispričao kako su ga uhvatili, razoružali i počeli da tuku. On im je tada zapretio da će im se osvetiti čim stignem ja sa borcima koji navodno idu prema njima. Zato su i poslali onog četnika da to proveri; pa ako utvrde da sam ja sam, da me uhvate i predaju Nemcima, kao što su im predali i Peru Vragolića sa 26 partizana uhvaćenih, ovako, na prevaru. Tako smo se nas dvojica još jedanput spasli sigurne smrti.

*

* *

Po odlasku naših glavnih snaga i Vrhovnog štaba iz Užica za Sandžak, Toma je prestao da bude specijalni kurir za vezu sa Vrhovnim štabom. Ali je

zato postao čvrst i politički svestan borac, izviđač i bombaš.

Četničku izdaju doživeo je upečatljivo, pa se rado s njima tukao i obračunavao. Tako su nas četnici, u rano jutro 15. februara 1942. godine, na Divčibarama iznenadili i mučki napali dok smo sedeli u kafani i okolnim kućama. Borba je bila oštra i neravnopravna. Mi smo se branili iz kuća — kroz prozore i vrata, koristili kratke prekide puščane i mitraljeske vatre i istrčavali iz kuća osvajajući prostor ispred sebe sa teškim gubicima. Pored Tome, poginuli su još lekar dr Pitović i puškomitraljezac Dušan Antić, kovački radnik iz Rađevskih Stava i drugi. Bilo je i ranjenih — oko deset drugova. Omladinac Toma Vićentić poginuo je pošto je prethodno potrošio svu municiju iz šmajsera, sve metke iz pištolja i dve bombe. Ležao je na snegu izrešetan i mrtav, ali prkosan. Junački se to jutro borio. Četnici su imali osetne gubitke iako su nas napali iznenada.

*
* *

Kada je štab Valjevskog partizanskog odreda sa grupom boraca stigao u Foču, u drugoj polovini marta 1942, među prvim pitanjima druga Tita bilo je — gde je omladinac Toma. Rekli smo mu da je poginuo pre mesec dana u Srbiji. Ožalostila ga je ta vest, jer je iskreno voleo mladog borca — radnika Tomu.

NA RADU U »UŽIČKOJ VLADI«

U Užice sam došao 22. novembra 1941. godine posle podne i isto veče podneo izveštaj Vrhovnom štabu partizanskih odreda Jugoslavije o vojno-političkoj situaciji u Podrinju. Već sutradan sam preuzeo dužnost na koju sam bio imenovan od Vrhovnog štaba. Dobio sam zadatak da se kao član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju brinem za: trgovinu, snabdevanje, šume i rude. Bio je to obiman posao. Na oslobođenoj teritoriji živelo je više stotina hiljada stanovnika zapadne Srbije, a bilo je svega malo, sem šuma i ruda — što se onih dana nije moglo ni jesti ni unovčiti. U takvim uslovima bio je to ozbiljan posao, pun odgovornosti i danonoćne glavobolje. Uz to, bilo je i malih »nesporazuma« među članovima te naše vlade.

Sećam se, na primer, ovakve pojedinosti. Ulazi u moju radnu sobu Mitar Bakić, ministar finansija, i još s vrata počinje malo šaljivo, malo ozbiljno: »Ti mi, pope Vlado, mnogo trošiš novaca za razne nabavke. Znaš, treba malo i štedeti, ne moramo baš sve plaćati, mogu te rđe trgovačke dati nešto i priloga za ovu našu borbu«. Ja ga onda ubeđujem da

plaćamo veće količine masti, slanine, brašna, šećera, soli, tekstilne robe, gasa i drugih namirnica i da to treba platiti, a da opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori prikupljaju priloge o kojima on govori. Dodadoh da mi se žuri da što više izvučemo iz oslobođenih gradova u sela koja ćemo lakše braniti. Dragojlo Dudić, kao predsednik Glavnog narodnooslobodilačkog odbora, predsednik vlade, potpisuje sve moje naloge. Tim zapravo izvršavam i njegova uputstva koja mi je preneo kao direktivu Vrhovnog štaba.

Radim zajedno sa starim revolucionarom i borcem još iz oktobarske revolucije u Rusiji, Nikolom Grulovićem. Tek smo se upoznali. Radeći sa mnom on ujedno i proučava moj način rada, a naročito u sprovođenju konkretnih mera koje mu nisu do kraja jasne, a još manje opravdane i ubedljive. (Uzgred budi rečeno smeta mu i moje naoružanje, puška i bomba što stoje na radnom stolu, i svako jutro pokušava da ih skloni negde u ugao sobe, ali bez uspeha. Napući usta, slegne ramenima i sigurno u sebi misli da ja malo paradiram sa oružjem na radnom stolu.) Oko transporta robe železnicom od Čačka do Užica i dalje prema Višegradu takođe dolazi do »sukoba« između mene i Nikole. Ja sam bio izdao nalog da se svi vagoni natovareni raznom robom ostavljaju na usputnim stanicama od Užica prema Višegradu (sa partizanskim stražama), a da se lokomotive vraćaju po druge natovarene vagone i sve tako dok se sva roba ne izveze iz gradova i varošica

— da ne bi pala u ruke neprijatelju. Ovakvo naređenje prevršilo je meru strpljenja kod Nikole i on mi je povišenim glasom rekao: »Dok sam živ, ta tvoja naredba neće se sprovesti u delo. Da ti kažem, druže Vlado, otvoreno u lice — tebe je uhvatila panika. To znači da svu kupljenu robu i dobrovoljne priloge ostavimo na otvorenoj pruzi sa malo naoružanih čuvara«. Nisam se naljutio, jer sam video da nije upućen u našu trenutnu vojnu situaciju. Objasnio sam mu da su Nemci razbili delove Valjevskog partizanskog odreda na prostoru Pecka—Ljubovija i da preko Proslopa nadiru bez ikakve smetnje u pravcu Ljubovije i Bajine Bašte, u što sam se lično uverio. Rekao sam mu da sam o tome, odmah po dolasku u Užice, obavestio Vrhovni štab i lično druga Tita i da zbog takve situacije treba raditi brzo. »A za svaki slučaj, druže Nikola«, dodao sam »idi kod Vrhovnog komandanta i iznesi mu ovaj naš nesporazum. Uostalom, ja i izvršavam njegova uputstva«. Grulović je to i učinio. Obavestio je druga Tita o tome i tako se ubedio u opravdanost takve moje naredbe.

Još jedan događaj: Došla je jedna veća delegacija železničara da traži odobrenje za seču šume za ogrev. Onih dana bila nam je neophodna pomoć železničara — i našao sam se na muci da li samo za železničare da izdam odobrenje. Odlučio sam se — ne, jer mi je bilo vrlo dobro poznato sa koliko volje rade gradski i sreski narodnooslobodilački odbor u Užicu i kako uspešno rešava snabdevanje građana

svim potrebama. U razgovoru sa delegacijom osetio sam da su oni svesni toga koliko su nam potrebni, pa nas (možda sam se varao) pomalo ucenjuju. Odbijajući njihov zahtev apelovao sam na njihov patriotizam i završio rečima — da svako bukovo stablo čuva po jednu partizansku glavu. Nisam ih ubedio i zato su otišli da se žale sekretaru Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, Peri Stamboliću, ali im ni on nije uvažio molbu.

Posao u tom resoru bio mi je u to vreme blizak, jer sam se u početku ustanka, pored vojno-političkih dužnosti, bavio i osnivanjem odbora narodne vlasti, od mesnih do sreskih, i problemima ishrane partizana i stanovništva. Tako me je početkom oktobra, kad sam bio u Krupnju, odredio drug Tito da sa drugovima iz Podrinjskog partizanskog odreda radim na prikupljanju hrane u Mačvi. Tada smo za 24 časa prikupili od seljaka iz Mačve i jednog dela Jadra preko 30 vagona pšenice i oko 6.000 grla ugojene stoke — svinja i goveda, i to sve na dobrovoljnoj bazi. Tako smo bili obezbeđeni najnužnijom hranom, i to ne samo mi, partizani, već i jedan deo siromašnog i gladnog seoskog i gradskog stanovništva. Uz to smo u planinama imali preko sto hiljada kubika zaplenjenog ogrevnog drveta spremnog za transport. I ja i mnogi naši borci mislili smo tada da će se rat završiti pobedom saveznika i nas partizana već 1941/42. godine. Otuda sam kao ministar za snabdevanje u »užičkoj vladi« maštao, želeo i verovao da ćemo te zime ući u oslobođeni Beograd, za koji smo

znali da je bio bez hrane i ogreva. Zato smo i spremali da kompozicije vozova i zaprežnih vozila krenu u Beograd sa dosta masti, slanine, pšeničnog brašna i ogrevnog drveta za građane Beograda.

Ipak treba reći da je »užička vlada« imala ogroman značaj za narodnu vlast.

Organizovan, pošten i nesebičan rad članova odbora narodne vlasti stvorio je veliki ugled u očima naroda. Zato se i okupator onako žestoko obarao na narodnu vlast i »užičku vladu«, u čemu nisu nimalo izostajali njegovi domaći pomagači — od Nedića pa do Pavelića. Svi su oni napadali najpogrdnijim imenima »užičku vladu«. Tako se glas o narodnooslobodilačkoj vlasti širio i mimo našeg uticaja. Iz rada Glavnog NOO za Srbiju u Užicu, Komunistička partija i CK KPJ crpli su značajna pozitivna iskustva. Zato možemo biti sigurni u tvrđenju da je izbor i saziv Prvog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) u Bihaću 27. novembra 1942. godine bio normalan i logičan nastavak rada »užičke vlade«, ovoga puta za celu Jugoslaviju. Otuda veliki istorijski značaj »užičke vlade«, odnosno Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju.

Na dužnosti u toj »vladi« bio sam svega osam dana, od 22. do 29. novembra 1941. godine. Radno vreme bilo je neprekidno, dan i noć, samo sa kraćim prekidima za jelo i koji sat spavanja, obučen, u sedećem stavu. Ako se pronađe izvorna arhiva, biće to dragocen istorijski materijal.

ODLAZAK IZ UŽICA ZA SANDŽAK 1941. GODINE

Iz Užica smo morali da krenemo oko osam sati ujutru 29. novembra 1941. godine. Čiča (Dragojlo Dudić) i ja sišli smo iz kamiona u selu Mačkatu, a kamion je produžio za Zlatibor. Došli smo u školsku zgradu koja je uz samu crkvu. Tu su stigli i drugovi Tito, Kardelj, major Stanko, načelnik Vrhovnog štaba, i tri drugarice: Zdenka (Davorjanka Paunović), Zina (Grozdana Belić) i Lula (Mileva Planojević), politički aktiv SKOJ-a, koje su po potrebi radile i na pisaćim mašinama, kao i nekoliko boraca iz obezbeđenja Vrhovnog štaba.

Nebo vedro, bez magle i padavina. Okolo se bele bregovi pokriveni snegom. Oko 10 časova drug Tito se sa majorom Stankom i jednim borcem-pratiocem peške uputio u pravcu Užica — pravo na položaj naših malih zaštitnih jedinica.

Vrhovni štab je ranije naredio da se poruše svi mostovi na Skrapežu, Đetinji i Krivoj reci kod Mačkata, ali tek kada se povuku svi borci i stanovništvo i kada se Nemci pojave ispred mostova.

Ne sećam se koliko je vremena proteklo od odlaska druga Tita, a nebom je zabrujalo nekoliko bombardera. (Selo Mačkat je na goloj padini zlatiborskog ogranka, pa kuće na bregu još više privlače pažnju.)

Izašli smo brzo iz škole i počeli da tražimo zaklone iza kamenitih ograda visokih 60—70 santimetara. Bombarderi su uz zavijanje sirena počeli da bombarduju ceo prostor, sve do Zlatibora. Prelete iznad naših glava i sistematski prošaraju prostor bombama i mitraljezima. Naletali su u grupama i neprekidno se smenjivali iznad naših glava s novim tovarima bombi i nabreklim redenicima za mitraljeze.

Naši zakloni bili su potpuno nesigurni jer, dok nas je s jedne strane štitio kameni zid od parčadi bombi i mitraljeskih zrna, dotle smo sa druge bili potpuno nezaštićeni.

Jedna je bomba pala na crkvu i po dužini je presekla. Druga je pala na školsku zgradu i skršila jedno njeno krilo. Ranjenih je bilo i među nama i među seoskim stanovništvom.

U jednoj kraćoj pauzi između bombardovanja došli su neki drugovi da nam se žale kako šoferi neće dalje da voze. Dragojlo Dudić je odmah otišao da ubrza kretanje i više se nije ni vratio. Tek posle nekoliko dana doznali smo da je na tom poslu i poginuo. Za vreme te pauze ušli smo u školu da se malo odmorimo; a kada je ponovo počelo bombardovanje dogovorili smo se da ostanemo u porušenoj

školi, jer smo tu imali bar zaštitu od mitraljeskih zrna iz aviona.

Sa drugom Kardeljom sam se upoznao još kad je početkom oktobra došao u Krupanj i od tada smo često bili zajedno. Sećam se da sam, odmarajući se, uzeo iz školske knjižnice roman »Pokošeno polje« od Branimira Ćosića i ponovo čitao neke delove — pušeći cigaretu za cigaretom. Iznad naših glava urlali su bombarderi i prosipali bombe. Jednoga momenta prestao sam da čitam i oslušnuo buku motora: nešto mi je bilo sumnjivo, kao da nije isti zvuk. Istrčao sam napolje i odmah video u čemu je stvar. Umesto huke bombardera čuli su se motori tenkova. Odmah sam uleteo u školu i rekao drugu Kardelju i ostalima da Nemci nadiru sa tenkovima i da brzo moramo odstupiti prema Zlatiboru. Svako je uzeo najnužnije stvari i po dva sandučeta arhive Vrhovnog štaba i CK KPJ i trčeći izašao na glavni put. Već smo jasno slušali zvižduke mitraljeskih zrna ispaljivanih sa tenkova u pravcu nas.

Na putu je stajao mali putnički automobil, prazan i bez šofera. Počeo sam da dozivam nepoznatog šofera, a istovremeno sam ostale požurivao da idu brzo prema Zlatiboru — pa da se onda udalje levo i desno od glavnog puta. Ispod jednog propusta na putu ugledah gde vire nečije noge. Pritrčah i počeh da na silu izvlačim čoveka napolje, govoreći mu da beži s puta, jer će ga ubiti Nemci. Ispostavilo se da je to bio šofer napuštenog automobila.

Naredio sam mu da sedne za volan i da odmah krene. U automobil su seli Kardelj, Zdenka, Zina i Lula, a ja sam stao na papuču kola. Šofer se nećkao, ubeđujući nas da će ga Nemci iz tenkova sigurno pogoditi. Nije bilo mnogo vremena za ubeđivanje, jer su tenkovi bili sasvim blizu. Izvadio sam pištolj i naterao ga da krene.

Brzo smo utekli ispred nemačkih tenkova, iako su zrna zaista zujala oko naših kola. Na Zlatibor smo stigli nepovređeni. Naši borački delovi iz raznih jedinica, radnice i radnici, predstavnici narodne vlasti, naši simpatizeri i ostalo stanovništvo sakupljali su se na zlatiborskoj visoravni. Bilo nas je sve više. Punili smo brzo sve vile i seoske kuće. Dan se bližio kraju.

Iz bolnice u Sevojnu izvukli smo i veliki broj težih i lakših ranjenika. Tu je i medicinsko osoblje. Svi čekaju naređenje — šta dalje raditi i u kom se pravcu kretati.

Nemci su naglo i neočekivano prodrli iz Užica prema Zlatiboru — u stopu za nama. Nešto se nepredviđeno desilo. Mine koje su bile postavljene pod mostove ili nisu na vreme upaljene ili zbog neispravnosti nisu eksplodirale. To nas je dovelo u ovaj, nimalo lak položaj, koji će se i politički negativno odraziti kod malodušnih i onih koji nisu bili čvrsto vezani za narodnooslobodilačku borbu i KPJ.

Morile su me misli šta je sa Čičom i drugom Titom. U pogledima svih drugova i drugarica — led i slutnje. Niko se ne usuđuje da glasno pita — gde je drug Tito, a svi čekaju da se iznenada pojavi i svojim prisustvom reši sve brige.

Oko šest sati uveče poče oko mene neko došaptavanje. Uskoro počeše da napuštaju kuću i da prelaze u drugu. U kući sa mnom ostade ih malo i kao po dogovoru produžiše ćutanje. Od nervoze počeh da otvaram ladice jednog ormana i da zagledam čist

naslagan veš. Naumih da uzmem jedan beli peškir i maramicu-dve. Domaćina nema u kući. Hteo bih da uzmem jer mi to treba, a nezgodno mi je bez odobrenja vlasnika. Kolebam se. U sopstvenim očima izgledam kao lopov. Ipak se odlučujem i uzimam beli peškir i vezujem ga oko vrata. Posle izvesnog vremena vraća se Cana Babović, izdvaja me na stranu i saopštava.

— Drug Tito se još nije vratio. Odlučeno je da se smesta krene u pravcu Užica, da ga nađemo i pomognemo da izađe na Zlatibor. I dalje, odlučeno je da se obrazuje jedna udarna-bombaška grupa od radnika koji se dobrovoljno jave za ovaj noćašnji zadatak, a ti ćeš, pošto imaš ratno iskustvo, predvoditi tu grupu.

Bilo mi je drago što mi je poveren tako težak i odgovoran zadatak. Brzo smo se skupili i dobro naoružali. Postrojio sam u mraku mali odred od 30 ljudi, saopštio zadatak, znake raspoznavanja, pravac kretanja i raspored. Znaci raspoznavanja Srbija — sloboda. U slučaju noćnog sukoba s Nemcima i rasturanja u noći zborno mesto nam je bila vila ispred koje smo krenuli.

Uputili smo se užičkim putem. Patrola napred, patrola sa strane, a ostali za mnom putem u pravcu Užica. Treba osluškivati i kretati se nečujno, po snegu, s tim da me odmah izveste ako šta primete — pre nego ma šta preduzmu.

Mahom su to bili užički mladići, radnici, uglavnom grafički. Išli smo u slepu noć, u neizvesnost,

u najodgovorniji borbeni zadatak — trebalo je pronaći vrhovnog komandanta druga Tita.

Odmičemo od Zlatibora prema Užicu polako i nečujno, ali svi do jednog sigurni da ćemo zadatak koji nam je Partija poverila izvršiti. Odjednom se dve siluete pomaljaju uz breg ka nama. Prethodnica me izveštava. Prenosim da stanu tu gde su se zatekli, a sam krećem napred ka prethodnici. Njih dvojica su sve bliže — čak im se i dah čuje — idu uz brdo.

Ne mnogo glasno osekoh:

— Stoj! Ko ide?

I odjednom, meni dobro poznat i dragi glas:

— A ko je tamo?

— Ovde Vlada sa drugovima! Pošli smo ti u susret, druže Tito.

— Dobro je, baš ste u pravi čas došli.

Drug Tito se rukovao sa svima, a onda smo seli pored puta da se odmorimo i da u malom zaklonu popušimo po cigaretu.

Na povratku ka Zlatiboru imali smo isti poredak, s tim što je sada drug Tito bio u sredini kolone, a ja na začelju, sa zaštitnicom. Naš dolazak među drugove i drugarice na Zlatiboru ostao je za mene nezaboravan. Svi su se okupili oko druga Tita da ga vide i čuju, da ga pitaju je li ranjen, treba li mu šta i sl. Za nekoliko minuta je ceo logor znao da je stigao drug Tito i da će se naći odgovori na sva pitanja. Odmarajući se drug Tito je počeo da priča:

— Kada smo se jutros rastali, ja sam sa drugovima izašao na položaje naših jedinica odakle sam

osmatrao prostor oko mosta, čekajući eksploziju mina i rušenje mosta. I, umesto da se Nemci zaustave ispred porušenog mosta — oni su sa tenkovima i kamionima, natovarenim pešadijom, krenuli u pravcu naših položaja, obasipajući nas artiljerijskom i puščanom vatrom. U tom su i bombarderi počeli da tuku naše položaje.

Svaki je počeo da traži zgodniji zaklon od bombi iz vazduha i topova tako da sam se ja našao sam sa ovim svojim pratiocem. Onda je nemačka pešadija krenula u napad u streljačkom stroju.

Naši borci su se rasuli na sve strane i bez komande počeli da odstupaju prema Zlatiboru. Nas dvojica smo se takođe morali prebacivati pod borbom — i to naizmenično; dok je jedan odstupao drugi je pucao. I tako ceo dan. Kada smo se odlepili od Nemaca, ja sam usput sakupio oko 30 boraca iz raznih jedinica i krenuo ovim pravcem i, evo nas s vama. Nemci su se takođe zaustavili i ujutro će nas sigurno ponovo napasti uz podršku avijacije. Moramo još noćas napraviti pokret tako da se sve naše snage povuku u redu i da se malo odmorimo od Nemaca, da imamo bar jedan dan predaha.

I odmah se začu komanda: Pokret! Pravac kretanja Uvac—Kokin Brod—Sandžak.

Kolone su se brzo oformile i krenule u snežnu noć. Usput je trebalo naći pogodno mesto i zakopati deo arhive CK SKJ, arhivu Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, više sanduka srebrnog

novca od po 20 i 50 dinara i još drugi materijal koji bi predstavljao teret na putu.

Kolona boraca je polako i sporo odmicala preko Zlatibora pod snežnim pokrivačem. Iako je bila zora, svi smo radosno zapalili prvu jutarnju cigaretu (cele noći je pušenje bilo zabranjeno). Ispred mene je išao borac čudna izgleda i nesigurna koraka s »partizankom« preko ramena. Lice mu je bilo celo zamotano u zavoje, a otvor je imao samo na ustima i očima. I ruke su mu bile uvijene u zavoje. Držao ih je odmaknute od tela, a koračao je raširenih nogu. Gledao sam ga i setih se deteta zavijenog u pelene koje kad se odmota raširi gole ruke i noge.

Hteo bih da započnem kakav veseo razgovor da ga oraspoložim i kažem mu da je dobro što i tako ispečen nosi pušku — zlu ne trebalo i sl. Ali se moja radoznalost stišala jer sam shvatio da ga svaki pokret boli. Osim toga, zapažam po žućkastoj boji zavoja da više dana nije previjan.

Bio je to Pavle Savić, profesor Beogradskog univerziteta (danas poznati naučni pronalažač-atomista) s kojim sam se upoznao nekoliko dana ranije. I on je bio jedan od ranjenih prilikom eksplozije avionskih bombi u Užicu. Bilo je dosta ljudskih žrtava, a Pavle Savić je dobio opekotine po celom telu i zato sada teško korača... Nije nikakvo čudo što ga nisam poznao kada smo se ponovo sreli marta 1942. godine u Foči, jer je to tada bio čovek sa meni potpuno nepoznatim licem.

U zoru smo stigli u selo Draglicu ispod Zlatibora. Razmestili smo se po razbacanim seoskim kućama i stajama. Hladno je, neispavani smo, umorni i gladni. Strpali smo se u jednu sobu seoske kuće — i svako je počeo da drema. Čuo se samo engleski emisar kod četnika Draže Mihailovića, major Hadson. Pije čovek vruću rakiju i, klateći se, peva »Spremte se spremte četnici. . .«

Cana Babović ljutito i prezrivo dobaci:

— Kakva je ovo bezobrazna tipčina? Vidi ga, molim te, sada je najednom progovorio srpski, a kada je došao sa Ravne gore da moli za svoga Dražu, nije znao ni jedne druge reči sem engleskih.

Cana je zapazila da se ja i Hadson poznajemo odranije i upita me glasno da i on čuje:

— Je li, bogati, Vlado, od kad se ti poznaješ sa ovim tipom?

Odgovorio sam joj da se poznajemo već nekoliko godina, pošto je on bio do pred sam početak rata u Krupnju, u podrinjskim rudnicima — u koje je bio uložen engleski kapital. Predstavljao se za rudarskog inženjera. Ja sam to rekao drugu Titu još u Užicu, naglasivši mu da Hadson zna srpski jezik dosta dobro.

Naše zaštitnice su već uspostavile borbeni dodir s Nemcima, a i četnici su se komešali i gomilali oko nas. Produžili smo pokret, stigli u selo Radoinu i smestili se u školskoj zgradi. Uveče sam otišao na sastanak kod druga Tita i Kardelja koji su se bili smestili u jednoj seoskoj kući na bregu — čini mi

se u kući komandira jedne partizanske čete, sastavljene od Sandžaklija. Na tom sastanku sam pokrenuo pitanje svoga povratka u Srbiju. Drug Tito mi je savetovao da ostanem još neko vreme s njima, pa da se u povoljnijoj situaciji vratim u Srbiju — u podrinjski i valjevski kraj. Naglasio je da bi probijanje kroz redove nemačke vojske i četničkih jedinica bilo vrlo teško i pogibeljno i da u odredu i štabu Valjevskog partizanskog odreda, koji je u celini ostao iza leđa Nemaca, mogu još neko vreme bez mene.

Drug Kardelj je podržao razlog druga Tita, pa me je i on uveravao da treba da ostanem još neko vreme s Vrhovnim štabom i snagama koje su prešle u Sandžak.

Ja sam, pak, celo veče tvrdoglavo obrazlagao suprotno — da treba odmah da se vratim. Kao razlog navodio sam — da sam obavešten da se jedna veća grupa drugova i drugarica članova KP i SKOJ-a vraća u okolinu Čačka, Užica, Gornjeg Milanovca i Valjeva; da su četnici proneli glas kako su me komunisti ubili; da kraj od Užica do Valjeva poznajem dobro, jer sam i u aprilu kao vojni obveznik prešao preko tih sela i planina i da prema tome ne treba da brinu za mene; i, najzad, da se ovde u Radoini cela jedna četa — Kolubarska iz Valjevskog odreda — sprema na povratak u Srbiju.

Tako smo se uzajamno ubeđivali pre, za vreme i posle večere. Jeli smo čvarke, sir i hleb iako nam je to domaćica dala rekavši: »Eto, moram da vam dam kao gostima, iako mi je komandir čete naredio

da bez njegovog odobrenja ne smem nikome dati hranu, jer je ovo spremljeno za našu vojsku, partizane«. Upitah je gde je i kako se zove taj komandir, a ona smešeći se odgovori: »Pa, drugovi, komandir partizanske čete je moj sin, pa ću ja nekako izaći s njim na kraj, jer vidim da ste i vi naši borci, partizani«. (Bila je to partizanska kuća braće Arse i Momira Boškovića.) A onda se to veče zbila zanimljiva scena. Naime, drug Kardelj je poznat kao čovek koji i kada mu nešto nije pravo — reagira mirno, bez povišenog glasa i daleko od toga da opsuje. Međutim, danas se i njemu omaklo — opsovao je boga. Pokušavajući da uzjaše konja nije uspeo u dva-tri pokušaja, a onda sam mu ja pomogao držeći konja za uzglavlje. Tada je opsovao boga. A uveče drug Tito, Mitar Bakić i ja pogledali smo se i očima sporazumeli. Počeo sam da se kao ljutim i prigovaram drugu Kardelju da me ne poštuje kao pravoslavnog popa, jer psuje preda mnom. Dok su drugovi Tito i Mitar ozbiljnih lica ćutali i pogledali čas u mene čas u druga Kardelja, on je počeo sasvim ozbiljno da mi se izvinjava. Igra je trajala vrlo kratko — a onda smo počeli svi da se smejemo, čemu se pridružio i drug Kardelj.

Na kraju, to veče, dobio sam pristanak od druga Tita da se vratim u Srbiju, s tim da se ujutro detaljnije dogovorimo.

Odlučeno je da se sa članovima Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Srbiju Mirkom Tomićem, Grulovićem, Trajkom Stamenkovićem i drugima vrati jedna grupa u Srbiju. S njom je trebalo da pođe i jedan deo političkog i partijskog aktiva okruga užičkog na čelu sa Čvorovićem, Vukolom i Cvetom Dabićem i drugima, kao i politički aktiv iz Gornjeg Milanovca. Za obezbeđenje je određena Kolubarska četa Valjevskog partizanskog odreda koja se tu nalazila, a pokret je trebalo izvršiti u toku noći. Bio sam određen za komandanta kolone.

Major Hadson je takođe tražio da se vrati s tom grupom zajedno sa svojom radio-stanicom, dvojicom Engleza i jednim jugoslovenskim oficirom, poručnikom Najdanovićem. Usvojen je i njegov zahtev i kolona je krenula 10. decembra 1941. godine, u prvi sumrak, ispred škole u selu Radoini.

Pri polasku iz sela, na rastanku, drug Tito mi je vratio konja i dogled koje sam mu bio dao u oktobru u Krupnju — prilikom njegovog polaska za Užice. Sad mi to vraća pretpostavljajući da će mi trebati prilikom povratka u Srbiju.

Krenuli smo niz Uvac, do sela Rutoša, da se tu preko Uvca prebacimo u Srbiju i preko planina Zlatibora i Tare vratimo u sastav Valjevskog partizanskog odreda (grupa sa Mirkom Tomićem), a da se užička i gornjomilanovačka grupa od Tare odvoje od nas i krenu u pravcu Užica, Čačka i Gornjeg Milanovca.

Međutim, zora nas je zatekla u jednoj udoljini, u Rutošima, i to u času kad smo se dogovarali kojim pravcem da se spustimo na Uvac. U to je naišao jedan seljak i rekao da je najbolje i najsigurnije da idemo tom uvalom. Nije prošlo ni nekoliko minuta, a po koloni počeše da pucaju četničke zasede s okolnih bregova. Tako nas je ovaj seljak (četnik) lako prevario.

Prihvatili smo borbu pod vrlo teškim uslovima — umorni, neispavani, gladni, po dubokom snegu, a uz to još i opkoljeni od četnika. Ipak smo uspeli da u toku celog dana održimo položaj na kome smo se našli i da se uveče izvučemo i produžimo u pravcu Uvca. U toj borbi smo izgubili, ili bolje rečeno, izgubio nam se major Hadson sa svojim pratiocima, zatim jedan od naših boraca iz Kolubarske čete koji im je pomagao pri nošenju radio-stanice, Nikola Grulović i, mislim, još jedan ili dva druga. Nismo znali da li su zarobljeni, poginuli ili ranjeni. (Docnije sam saznao da se Nikola Grulović sa jednim borcem spasao, a da je major Hadson sa svojim pratiocima prešao još u toku borbe četnicima koji su ga odveli pravo u štab Draže Mihailovića.)

Preko Uvca smo se prebacivali sedeći na oborenom stablu koje je spajalo obale reke. Stablo je bilo zaleđeno, a mi smo, jašući na njemu, polako odmicali napred. Ruke su bile iskrvavljene od hladnoće i leda. Mnogima je koža sa dlanova ostala na stablu. Mučenje prilikom tog prebacivanja trajalo je prilično dugo. Negde oko ponoći našli smo se u jednoj seljačkoj kućici na Zlatiboru. Na vidiku, na nekoliko stotina metara ispred nas, gorela je velika vatra oko koje su se grejali Nemci, jer je i njihova kolona tu zastala da prenoći.

U Kolubarskoj četi Valjevskog partizanskog odreda koja nam je služila kao glavno, ali ne i jedino obezbeđenje, zapažala se nervoza. Komandir čete podržavao je želju boraca da se odvoje od naše kolone i da idu samostalno. Bilo ih je oko 60. Mislili su da će se tako lakše probiti do Kolubare. Videli su da se stalno krećemo opkoljeni od Nemaca i četnika i verovatno su mislili da će se, ako dođe do borbe s neprijateljem, jedino oni boriti i za sebe i za nas ostale. Oni su još prethodne noći pokušali da se osamostale u nabavci hrane, u čemu smo ih sprečili (počeli su da uzimaju hranu bez odobrenja domaćina-seljaka). Tog jutra, kada su opet ugledali Nemce u neposrednoj blizini, počeli su da glasno protestuju, govoreći da ih komandant kolone vodi u sigurnu smrt ili zarobljeništvo; da će se oni zbog toga odvojiti od nas i ići kako znaju i umeju. I, naravno, izbio je sukob. Kratak i oštar.

Mirko Tomić:

— Umukni, Šuco, milu ti majku...

Šuca iz Kolubarske čete:

— Ne dozvoljavam da mi psuješ majku, a više je, vala, nećeš nikome ni opsovati! — i uperi pušku na Mirka.

Pritrčah, zgrabih Šucinu pušku i rekoh:

— Šuco, spusti pušku k nozi!

Poslušao me je, a gunđanje je prošlo kroz kolonu.

— Druže Mirko — obratio sam se prvo njemu. — Nemoj više nikada da se usudiš da se s takvim rečima obraćaš borcima-partizanima! Odučili smo se od takvih psovki. Kolubarci — okrenuo sam se zatim njima — vi svi znate da sam određen za komandanta ove kolone lično od vrhovnog komandanta druga Tita. Ako produžite i dalje da ovako nedisciplinovano istupate, obrazovaću preki vojni sud i svako ko bude neposlušan biće streljan!

Pokret! Tišina!

Na prvom odmoru sakupio sam celu kolonu i svima ponovo detaljno objasnio kakav smo zadatak dobili od Vrhovnog štaba. Naglasio sam da nam je zadatak da se po mogućnosti probijemo kroz neprijateljske redove bez borbe, da bi na taj način ceo politički i vojni aktiv stigao u Srbiju na određeni teren; da su se drugovi iz štaba Kolubarske čete i borci uverili u našu udarnu snagu pre dva-tri dana u sukobu sa četnicima kod Rutoša; da je Mirko To-

mić član Glavnog štaba Srbije i da pored njega u koloni ima još članova Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Srbiju i članova Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije; dalje, da ima članova okružnih komiteta KP iz Užica, Čačka, Gornjeg Milanovca, kao i okružnih i sreskih rukovodilaca Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Na kraju sam rekao da mi svi činimo jednu celinu i da smo pred Komunističkom partijom i Vrhovnim štabom partizanskih odreda Jugoslavije odgovorni za svakog pojedinca u koloni. Zbog toga ćemo surovo kazniti svakoga ko pogreši i naruši disciplinu pokreta.

Zatim je govorio Trajko Stamenković, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Progovorio je dugogodišnji iskusni partijski radnik. Mirno, staloženo i ubedljivo objašnjavao je u kakvoj se izuzetno teškoj situaciji nalazi naša kolona, kakve sve velike odgovornosti ima svaki pojedinac u njoj i da, čuvajući celinu kolone, najbolje čuvamo i sebe. Zatim je dodao da je Mirko prenaglio sa psovkom, ali je bio iznerviran držanjem gotovo svih Kolubaraca; da je Šuca pravilno reagovao na psovku — ali samo do izvesne mere: a da je, ipak, ostvario ono što je posle toga nameravao — bilo bi to fatalno za mnoge od nas. Nemci i četnici čuli bi pucanj i otkrili bi naše prisustvo. Morali bismo tada prihvatiti neravnopravnu borbu i sigurno bi bilo teških žrtava. Na kraju je rekao da se slaže sa komandantom kolone o primeni najtežih kazni za svakoga ko ih zasluži.

Posle sastanka kretali smo se bez ikakvih unutrašnjih teškoća. Kolubarci su opravdali poverenje dobrih i čvrstih boraca.

Uskoro smo zaobišli nemačku kolonu i zoru dočekali u selu Šljivovici, na Mokroj gori. Zaustavili smo se iznad sela ispred jedne seljačke drvene kolibe. A onda smo na smenu, u grupi od po pet boraca, i to po 25 minuta, ulazili u kolibu na spavanje i odmor.

Počeo sam da pregovaram sa seljakom da nam nešto spremi za hranu. Imao je u toru 30—40 ovaca, a u kući nešto projinog brašna, kajmaka... Tražio sam da nam zakolje jednu ovcu ili spremi kačamak — s tim da mu sve platimo petobankama u srebru.

Nije hteo ni da čuje. Ponašao se bezobrazno i samouvereno kao da mu ne možemo ništa, da ga ne možemo naterati i sl. jer se ispred njegove kolibe moglo golim okom videti kretanje nemačkih vojnika. Uzdao se u Nemce, nameravajući da ih pozove čim bismo pokušali da mu nešto uzmemo. Osim toga, zapazio je da izbegavamo oružani sukob s Nemcima.

Naša kolona je imala određen zadatak od druga Tita — da se, po mogućstvu, bez borbe vrati u Srbiju. I mi smo to dotle uspevali. Međutim, ovaj seljak nas je doveo u položaj da preduzmemo nešto oštrije. Morali smo na neki način da mu dokažemo da nam mora prodati malo hrane i da moramo celog dana ostati u toj kolibi. Ponudio sam ga cigaretom da bih ga odobrovoljio, što je on demonstrativno

odbio. Tad me je već bio ozbiljno naljutio te mu rekoh:

— Slušaj ti, Srbine, nikad nisam mogao ni pomisliti da će mi se to u životu desiti da uđem u srpsku kuću a da u njoj, kao putnik ili namernik, ne budem poslužen hranom i odmorom. U zemlji Srbiji ja prvi put srećem takvog čoveka. A znaš li ti da zemlja Srbija nikad nije imala niti će ikada imati boljih sinova i kćeri nego što smo mi ovde? A ti si rđa, teška rđa, i zaslužuješ metak u glavu.

Govoreći to čuh kako neko otresa opanke od snega o kućni prag i ulazi. Bio sam okrenut leđima. Na moje poslednje reči neko iza mojih leđa progovori:

— Druže, ja sam domaćin ove kuće i čuo sam ceo razgovor. Tačno je da zemlja Srbija nije imala boljih sinova nego što ste vi partizani. Ja ću vam dati hranu i sve što treba i budite sigurni da iz moje kuće neće niko ni hteti ni otići da javi Nemcima da ste ovde. A noćas, ako hoćete da mi kažete gde idete, ja su vas rado voditi i provesti pored svih straža i patrola, i četničkih i nemačkih, i sprovesti bez opasnosti kojim god hoćete pravcem.

Dva Srbina, dva brata rođena!

I zaista, posle odmora naša kolona je, dobro nahranjena, krenula u prvi sumrak u pravcu planine Tare.

Ovaj seljak mi je usput ispričao da je bio borac u prvom svetskom ratu, da shvata našu borbu i da će nam rado pomoći.

U svakom zaseoku na koji smo nailazili ostavljao je kolonu, svraćao do prve kuće, budio svoga poznanika i pitao ga gde su četnici a gde Nemci, vraćao se na čelo kolone, a mi smo mirno produžavali put bez ikakvih smetnji, iako su sva sela bila puna četnika i Nemaca.

Zora nas je zatekla na planini Tari.

Zapitah Boru Baruha zašto slikari ne naprave sliku ovakvog četinara, zelenog, okićenog kitinom belog snega. On me gleda, trepće i u prvom momentu ne može da shvati moje pitanje — kako čovek može da govori o slikarstvu u ovakvoj situaciji. (Već nekoliko puta smo nas dvojica razgovarali, iako smo se tek upoznali. Pričao mi je o svojoj ženi Španjolki, o detetu, o roditeljima, o familiji. Ni za koga ne zna ništa. U Beogradu su ostali svi. Zbog toga je zabrinut, pa mu ta unutrašnja nevolja i briga za porodicom još više otežava situaciju. Bora inače nosi pušku preko ramena — kao da je krenuo u lov, a ne u borbu na život i smrt.)

I najednom moje pitanje o umetnosti! Nije nikakvo čudo što je bio zbunjen.

Seljak-vodič nas je doveo na Taru gde smo u dečjem domu zatekli partizanski bataljon iz Bajine Bašte koji je tu bio na okupu. Rekli su nam da je ovde pre dva dana bila jedna četa Valjevskog partizanskog odreda sa Bradonjom - Radivojem Jovanovićem i da su otišli u pravcu Valjeva.

Drugovi iz tog bataljona su nas prihvatili drugarski i toplo. Smestili smo se po prostorijama doma

gde smo dobili hranu — kuvan pasulj sa govedinom i po parče vruće proje. Ali od svega najduže nam je ostala u sećanju jedna pesma koju su u duetu pevali jedan borac i jedna drugarica.

Služili su nas projom i pasuljem u plehanim tanjirima dok su njih dvoje neprestano pevali tako da su neki zaboravili da ustanu i ustupe mesta onima koji još nisu bili jeli. Oduševljavali smo se pesmom i lepotom ovih dvoje mladih. Odmor je bio skraćen, jer smo dobili izveštaj da se mnoge kolone četnika i Nemaca primiču našem privremenom boravištu na Tari.

Bataljon je krenuo svojim pravcem, a mi u pravcu Medvednika, dok se užička grupa sa Vukolom i Cvetom Babić u kojoj su još bili Ratko Drčalić, Mileva Đurđić, Nada Vuković, Vitomir Čvorović, Nada Drčalić i drugi, odvojila od nas i krenula u pravcu Užica.

Uzeli smo pravac preko Ovčinje, Pašine Ravni, Košaljskih planina prema Medvedniku.

Decembar 1941. Noć, vetar, mećava. Vodiče uzimamo na svakih 100—200 metara jer nam beže. Nikome se ne ide u ovu strašnu noć i preko ovih planina. Niko nije siguran da će iz ove noći izaći zdrav i čitav.

I tako lutamo. Ponovo budimo seljake noću. Ista priča, ista stvar se ponavlja. Lutanje... Lutanje. A noć decembarska sa snežnom olujom i mrazom. Sneg do grudi. Sporo i teško odmičemo napred. Zaustavljamo se u Gornjim Košljima u jednoj seljačkoj

kući. Odmah posle našeg dolaska nailazi četnička patrola iz Račićevog Cerskog odreda. Traži obaveštenje ko smo. Kažemo joj, ali istovremeno preduzimamo sve mere bezbednosti. Očekujemo njihov napad. Međutim, četnici nisu znali našu snagu i nije im se te decembarske noći išlo u borbu, a pogotovu u neizvesnu.

Odmorili smo se i u zoru krenuli dalje. U toj seljačkoj kući ostavili smo Sretena Milovanovića Babu, koga smo našli ispred Pašine Ravni kao ranjenika sa prebijenom nogom.

U zoru smo produžili u pravcu Valjeva. U Valjevskim Stavama rastali smo se od Kolubarske čete, a ja sam sa Vasom Cucićem krenuo u pravcu Pecke.

Sa Kolubarskom četom otišao je Mirko Tomić, Trajko Stamenković, slikar Bora Baruh, Keti Minderović zvana Mara, Dara Pavlović zvana plava Vera, Rakila Bodnarov učiteljica i kurirka Glavnog štaba Srbije i još neki drugovi i drugarice. Izvršili smo zadatak Vrhovnog štaba.

Sa Trajkom Stamenkovićem upoznao sam se u selu Čokešini u Jadru — odmah po njegovom bekstvu sa robije iz Sremske Mitrovice. Razgovarali smo u nekoliko navrata uglavnom o aktuelnim političkim i vojnim pitanjima. Onda je otišao iz Krupnja na novu dužnost i, evo, sad smo opet zajedno. Na sve nas je delovao umirujuće. Mlad čovek ali sa ogromnim životnim iskustvom i solidnim marksističkim obrazovanjem. Kao da ga je iznenađivala činjenica — pravoslavni sveštenik, a u borbu zajedno s komu-

nistima! Zato je počeo kao uzgred da me politički obrađuje. U koloni smo bili jedan uz drugog i pričali svoje biografije. Njegov lik mi se do kraja otkrio. Učenje gimnazije, studiranje, učenje stranih jezika, četiri godine robije u kraljevskoj Jugoslaviji, sve je to od Trajka stvorilo čvrstu ličnost, poletnog i pravog komunistu.

Na rastanku nije mogao a da me ne upita — šta mislim o sebi, hoću li ovaj rat završiti kao član Komunističke partije Jugoslavije. Odgovorio sam, smešeći se: »Znaš, druže Trajko, sve zavisi od toga hoće li me mladi komunisti i skojevci terati da više puta čitam i prorađujem istu, prvu glavu Istorije SKP(b), a pošto imam dobro pamćenje i dovoljno mi je jedanput da pročitam, rat ću završiti (ako ostanem živ) verovatno kao vanpartijac«. Trajko je na to rekao: »Nećeš, nećeš kao vanpartijac, već kao član Komunističke partije Jugoslavije«.

Došao sam u selo Carinu u samo veče. Svratio sam u kuću jednog seljaka-poznanika i zatražio da nam da nešto za večeru. Međutim, uplašio se kad me je video. Prve reči su mu bile: »Pa ovde su četnici. I u Carini i u Peckoj komanda je njihova«. Na moje pitanje gde su partizani, odgovorio je da su sada neki njihovi delovi u Šljivovi, pošto su bili izvršili napad na Krupanj i pošto je taj napad odbijen.

Rekao sam mu da te noći nećemo ići dalje, da ćemo ostati kod njega, da smo naoružani i da ćemo se po potrebi braniti. Na to je dodao da i on ima pušku i da će i on malo stražarčiti — i radi svoje i

naše sigurnosti. Spremio nam je dobru večeru — pržena jaja, slaninu i toplu pogaču. Tada sam posle 14 noći i 14 dana prvi put legao u toplu sobu. Koliko sam spavao saznao sam tek ujutru, oko 10 sati, kad me je seljak probudio sav radostan. Saopštio mi je da su četnici pobegli iz Pecke, pošto su doznali da sam došao u Carinu.

Nisu ni sanjali da sam imao samo jednog druga. Mislili su da sam došao sa većim snagama i pobegli su, napustivši svoju komandu u Peckoj.

Istoga dana poslao sam toga seljaka sa ceduljom u Valjevski partizanski odred. Pisao sam Milosavu da sam se vratio i pitao ga gde treba da se nađemo. Dobio sam odgovor da dođem u Šljivovu. Tako se taj naš put završio 14. decembra 1941. godine.

NAŠE AKCIJE[1]

20. decembra 1941. g. s. Brezovice

Vratili smo se u Rađevinu. Idemo iz sela u selo. Naizgled jednostavan i lak, a u stvari vrlo naporan i opasan zadatak. Putujemo po trideset i više kilometara dnevno o jednom obroku, pa ipak se na odmoru složno zaori partizanska pesma.

Prvo što u svakom selu uočavamo to je da je narod zaplašen. Ispred nas su tuda prošli nemački plaćenici — četnici i nedićevci. Tragovi im smrde na rakiju i bezvlašće. Naročito su opljačkani i polupani partizanski domovi. Tobože nas traže, a kad se pojavimo beže kao zečevi. Potvrđuje se staro pravilo da su siledžije i pljačkaši hrabri samo kad je u pitanju nejač i nenaoružani narod. Raspitujemo se za njihova imena i za mesto gde se grupišu. Tako je osvanuo 20. decembar.

Štab bataljona je smešten u kuću pored seoskog puta. Desno, u kućama na bregu, nalazi se 11. četa, a levo, u potoku, 1. četa. Nestrpljivo očekujemo ra-

---

[1] Pop Vlada Zečević: Objavljeno u januarskom broju lista »Valjevski partizani« 1942. god.

dosne reči: »Ko nije primio ručak nek ide da primi«. Da bih skratio vreme izlazim na kućni prag i gledam stražara kako mrzovoljno korača pored kuće, s glavom u okovratniku šinjela. Nije lako izdržati. Sneg veje, magla je, opanci propuštaju vodu, a smena i ručak zainatili se pa nikako da stignu. Stražar kao da je počeo da drema. Svakako, takva nemarnost zaslužuje osudu. Ušao sam u sobu, a posle pet minuta pukla je puška pred kućom. Istrčah i sa kućnog praga viknuh: »Stražar, što pucaš?« Umesto odgovora odjeknu drugi pucanj i zrno me pogodi u levu stranu grudi. Iznenađen i neodlučan, zastadoh na pragu. Na desnoj strani ugledah zgradu sa otvorenim vratima na podrumu i potrčah tamo. Srećno stigoh u siguran zaklon i pogledah u kuću čiji su zid, vrata i prozor ličili na rešeto izbušeno zrnima iz mitraljeza i pušaka. Otpoče borba na život i smrt — na razdaljini od oko 20 metara. Naši se hrabro bore. Na komandu:

— Jedanaesta, zalamaj levo krilo, 1. desno, napred drugovi! — kao odgovor začu se urlik:

— Zig! (pobeda).

Tek tada shvatih opasnost. Osećam kako mi krv curi iz rane. Pipam je i izvlačim krvavu ruku. Munjevito mi se nameće želja — skupiti svu snagu i ubiti bar jednog Nemca. Vadim pištolj (parabelum) i oprezno promaljam glavu kroz otvor vrata. Na daljini od 20 metara vidim Nemca kako postavlja mali ručni bacač. Nišanim polako ali sigurno. Opalih. Nemac pade na jednu, a bacač na drugu stranu. Istovremeno čuje se urlikanje:

— Napred, braćo četnici!

Okrenem se i kroz jedan prozorčić vidim da kroz baštu naše kuće trči 4—5 četnika. Osvrnem se levo i radost me obasja. 11. četa otvara ubistvenu vatru u bok neprijatelja. S leve strane čuje se mitraljez i puščana vatra s mesta gde je naša 1. četa. Četnici brzo zastaju, ja koristim priliku i sigurno gađam. Oni se kratko vreme kolebaju pa okreću leđa i beže. Dozivam drugove iz kuće:

— Izlazite, neprijatelj odstupa.

Istrčavamo na put na kome leže tri mrtva Nemca. Nikola viče:

— Evo mitraljeza!

Grabi ga, postavlja i otvara ubistvenu vatru na neprijatelja koji beži. Trčeći uspostavljamo vezu sa drugovima iz 11. i 1. čete.

Borba je bila kratka ali žestoka. Iznenadila nas je brzina naše borbe. Neprijatelj je bio duplo jači. Opkolio nas je i napao s lica i bokova, pa ipak mi smo pobedili. Na brzinu smo prikupili jedan deo plena i prebrojali Nemce: 22 mrtva (među kojima 3 oficira) i 12 ranjenih. Plaćenike-nedićevce nismo stigli da prebrojimo. Mi smo imali jednog mrtvog i dva ranjena. Neprijatelj više neće moći da se hvali da nas je rasterao i uništio. U ovoj borbi istaklo se oko 20 drugova prisebnošću i odlučnošću.

Mrtvi Nemci izgledali su bedno: u letnjim starim odelima, sa iskrpljenim čizmama, bez šinjela, sa parčadima proje u džepu, sa praznim rancima.

Seljaci, borci iz prvog svetskog rata, oni što su preživeli albansku golgotu i borili se na Solunskom frontu, nisu se mirili sa novonastalim stanjem i okupacijom Jugoslavije. Zato su još od prvih dana ustanka sa simpatijama gledali na partizansku borbu. Oni ne samo što su odobravali njihovu borbu već su je i svesrdno pomagali u hrani, odeći i sl. Donosili su i oružje i municiju koju su po ratničkom iskustvu posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske sakupljali — da im se nađe pri ruci »zlu ne trebalo«. Bili su uvek spremni da u noćnim marševima budu sigurni i pouzdani vodiči partizana.

Zdraviji i smeliji solunski borci stupili su i u partizanske jedinice da bi se još jednom borili za svoju domovinu. Takvih je bilo ne malo. Neki su još i danas živi. Pored starih odlikovanja njihove grudi krasi i »Spomenica 1941«.

Dobrosav Živanović, zvani Trndžo, stupio je kao borac u Valjevski partizanski odred još u julu 1941. godine — iako je tada imao preko 50 godina. Nakon dva meseca ratovanja postavljen je za komandira Rađevske partizanske čete. U dotadašnjim borbama

Dobrosav je služio za primer svojom disciplinovanošću, skromnošću, ali i kao retko snalažljiv i hrabar borac. U partizansku borbu je uneo svoje borbeno iskustvo iz balkanskog i prvog svetskog rata. U tim ratovima je napredovao od vojnika do rezervnog kapetana i to sve na osnovu lične hrabrosti i poštenja. Pored rana, iz tih ratova izneo je i dva velika vojna odlikovanja — zlatnu Medalju Obilića, i zlatnu Karađorđevu zvezdu sa mačevima. Zbog toga se stari i iskusni ratnik lako opredelio u novonastaloj situaciji. Bez kolebanja je prišao partizanima kao istinskim borcima protiv tuđina-okupatora. Osetio je da je došlo vreme da izrazi sva razočaranja koja je preživeo za proteklih dvadeset godina — od kraja prvog do početka drugog svetskog rata. Zato je s ponosom među prvima prišio na svoju oficirsku kapu srpsku trobojnicu i preko nje crvenu petokraku zvezdu. On je isto tako među prvim komandirima Valjevskog partizanskog odreda sašio veliku četnu zastavu, trobojku sa petokrakom crvenom zvezdom.

Dobrosav je u svakoj prilici znao da vešto iskoristi udarnu snagu svoje čete i da po pravilu iz svakog sukoba sa nemačkim, makar i mnogobrojnijim i naoružanijim jedinicama, izađe kao pobednik. Njegovi mladi borci su se divili i čudili kako on mladićki lako podnosi teškoće ratovanja — nespavanje, neurednu ishranu, stalno pešačenje po kiši i blatu. On im je, pak, govorio da je dobio neku novu snagu i mladost za koju je mislio da ga je odavno napustila.

Ispričaću ovom prilikom kako je Draža Mihailović prikazao borbu Rađevske čete Valjevskog partizanskog odreda pod komandom Dobrosava Živanovića — na glavnom putu Valjevo—Užice početkom novembra 1941. godine. U Užicu sam u razgovoru postavio pitanje engleskom majoru Hadsonu zašto ne utiče na Dražu i četnike da prekinu borbu protiv partizana i već jednom počnu da se bore protiv Nemaca.

Tada mi je Hadson rekao da on to već čini i da je zajedno sa Dražom pratio dogledom sa jednog visa borbu četnika protiv Nemaca na putu iznad Valjeva. I kada mi je rekao dan, tok i rezultat te borbe, odgovorio sam mu da je to laž nad lažima i dodao da je tu uspešnu borbu protiv Nemaca, u kojoj su im naneseni veliki gubici, uništena dva tenka i više motornih vozila, vodio bataljon Valjevskog partizanskog odreda, u kome se izuzetno istakla Rađevska četa pod komandom Dobrosava Živanovića. »Vi ste, rekao sam Hadsonu, videli u oficirskoj uniformi i u streljačkom stroju Dobrosava Živanovića a ne nekog četničkog oficira, a na zastavi njegove čete bila je crvena petokraka zvezda a ne četnička mrtvačka glava«. Na kraju sam mu rekao da je i to još jedna smišljena podvala Draže Mihailovića i da je, ako je takvu vest preneo preko radio-veze engleskoj komandi, i on sam lagao gospodina Čerčila.

Zbog toga sam tada i rekao Hadsonu da u interesu Engleske i saveznika treba tačno i pošteno da obaveštava englesku vladu o tome šta se dešava na

bojištu u Srbiji. Nisam baš bio mnogo uveren da sam ga ubedio u to što sam mu rekao, jer sam ga poznavao kao ne mnogo inteligentnog, ali prilično pokvarenog i prljavog čoveka (pred drugovima iz Vrhovnog štaba pravio se da ne zna srpski). Zato sam mu pri rastanku i rekao da sam siguran u to da će on ostati uz Dražu Mihailovića pored ostalog i zbog njihovih, engleskih interesa u podrinjskim i drugim rudnicima u Jugoslaviji. Jer, dobro sam znao kako su rudari bili uoči rata plaćeni za svoj naporni rad. Tuberkuloza je bila svakodnevna pojava u porodicama rudara-seljaka, a pratile su je infekcije lica i ruku. Za svoj rad u podrinjskim rudnicima Bejli[1] i Hadson[2] su do rata 1941. godine imali mesečnu platu po 45.000 dinara, a rudari u jami po 570 dinara, dok su topioničari rude antimona imali po 630 dinara mesečno.

Ispričao sam drugovima Titu i Marku i o ovom susretu i razgovoru sa Hadsonom.

Dobrosava Živanovića su za vreme pregovora o zajedničkoj borbi uhvatili na prevaru četnici Draže

---

[1] Opunomoćeni engleski predstavnik u jugoslovenskoj kraljevskoj vladi i kod njene vojne komande na Bliskom istoku u Kairu.

[2] Na zahtev engleske vojne komande u jesen 1944. godine uzet je u avion prilikom oslobođenja Čačka i vraćen u Englesku. Već početkom 1946. godine napisao mi je pismo i nudio se da dođe ponovo u Jugoslaviju kao rudarski stručnjak »da nam pomogne«. Odgovorio sam da će dobiti ulaznu vizu za Jugoslaviju — ali da prvo javno u Engleskoj objavi šta je sve video za vreme od 1941. do 1944. godine i ko je vodio borbu protiv Nemaca i izdajnika. Više mi nije pisao jer nije mogao da ispuni taj uslov.

Mihailovića početkom decembra 1941. godine i predali Nemcima koji su ga iz Krupnja sproveli u logor u Šabac, a odatle početkom 1943. godine za rudnik Trepču. Tu su ga i ubili. Ni grob mu se ne zna.

Tako je završio plemeniti život ovaj rodoljub i borac za slobodu svoje zemlje i naroda. O herojskoj borbi Dobrosava Živanovića protiv Nemaca govorilo se i preko londonske radio-stanice u novembru 1941. godine, pa ipak su ga ti isti koji su dali podatke o njemu i lažno ga prikazivali kao četnika — Draža Mihailović i Hadson — na prevaru uhvatili i predali Nemcima da ga ubiju.

JANUAR 1942.

Evo nas u januaru 1942. godine.

Prošlo je »sto godina« od jula 1941. do januara 1942. Čitav jedan vek je prošao počev od oduševljenja naroda za partizansku oslobodilačku borbu.

Opet sam sa svojim starim saborcima Rađevcima i Podgorcima. (Dotle sam se nalazio uz Glavni štab Srbije na oporavljanju kao ranjenik.)

Neko je predložio da bi se za Badnji dan i Božić moglo malo bolje pojesti. Predlog je jednoglasno prihvaćen. Oba bataljona su došla ovde posle teških borbi i veoma napornih marševa. Dan-dva odmora dobro bi došli. I otpočeše pripreme: mlela se naša (mačvanska) pšenica, mesio se i pekao hleb; imali smo i nešto svojih goveda i svinja (opet iz Mačve). Po selima oko Pecke i u Skadru kupili smo i nekoliko stotina jaja, više desetina kila meda i oko sto litara dobre šljivovice. Pripreme za večernju gozbu su napredovale. Borci su se odmarali, krpili i trebili vaške. U međuvremenu je skuvana i rakija s medom — medljanica.

U istoj smo kući sa jednom porodicom iz Zagreba. Njih je četvoro, a ovde su se našli blagoda-

reći tome što su posedovali koncesiju — dozvolu za istraživanje rude olova u Tisoviku (rudnik olova još iz prvog srpskog ustanka, o kome je pisao i prota Mateja Nenadović u svojim »Memoarima«). To su bili stari bračni par, njihov mali unuk, zdrav, rumen i veseo dečak od oko 10 godina, i služavka — jedra devojka iz Slavonije. Njih dvoje starih i dečak su Jevreji, a Slavonka je Srpkinja. Bili su vrlo radosni što smo s njima. Nudili su nas raznim poslasticama od kojih smo se bili odvikli (kolačima i crnom kafom), dali nam po parče sapuna ili po neko paklo cigareta. Borci su ih poštovali, sažaljevali i voleli. Tada nam stigoše iz štaba odreda i dva draga gosta — Crni i Milosav Milosavljević. Grejali su se i slušali usmene izveštaje komandanta, političkog komesara i vodnih delegata. Na kraju izlaganja dođe na red i planirani dvodnevni odmor. Njih dvojica su sve odobravali — ali kada dođe na red vruća rakija, Crni skoči kao oparen i poče da govori da je piće partizanima najstrože zabranjeno i da niko ne sme popiti ni kapi — ni vruće, ni hladne rakije. Ubeđivasmo ga i dokazivasmo da to i nije pravo alkoholno piće, već više kao održavanje narodnog običaja, da će to piće dobro doći borcima na ovoj hladnoj januarskoj noći, u patroli, na stražarskim mestima i u pokretu.

— Ne može, drugovi, shvatite to. Uostalom, skuvajte vodu i zasladite je medom pa će i to biti ukusno i zdravo.

Oni što su bili za medljanicu graknuše u glas:

— Pa, druže Crni, ko je još pio golu vruću vodu s medom? Čim je čovek stavi u usta creva će mu se izvrnuti, a da i ne govorimo o bljutavom ukusu u ustima.

— Nemojte, drugovi, da se dalje ubeđujemo o potrebi zabrane pijenja alkoholnih pića, važi za sve nas! Jel jasno?

Svi smo disciplinovano primili odluku — neki, istina, gunđajući, ali medljanicu nismo pili.

Milosav nam je izneo da štab odreda raspolaže proverenim podacima da Nemci vrše ozbiljne pripreme kako bi nas na ovom našem slobodnom terenu opkolili i uništili, te da je štab odreda zbog toga doneo odluku da oba bataljona udruženo krenu u protivnapad preko Osečine i dalje po Podgorini i Podrinju, kao i da se pokret izvrši još večeras.

Dakle, od daljeg odmora i božićnjeg »krkanluka« malo je šta ostalo. Brzo smo se spremili i pozdravili sa Crnim i Milosavom, a Mačvanskoj četi koja je trebalo da ostane na ovom prostoru darovali smo med, jaja i jedno tele.

Odmorni i siti kretali smo se dosta lako i brzo. Najednom sa čela kolone dopre do nas zvonak pisak »lokomotive« — a odmah zatim prenese se i naređenje: »Tišina! Uzeti potrebno rastojanje i spremiti se za borbu!« (Imali smo u odredu borca Cvetina Đakovića, iz sela Laze, poginuo 15. II 1942. na Divčibarama u borbi protiv četnika, koji je uspešno imitirao sve ptice, domaće i divlje životinje, zviždanje

lokomotive i sl. Njegovi drugovi iz čete znali su šta u određenom trenutku znače pojedini glasovi pa su to i prenosili u koloni.) Odmah zatim došlo je »vezom« i obaveštenje — Nemci su pred nama. Kolona se zaustavi, a komadni kadar održa kratak sastanak. Pravile su se logične pretpostavke: Nemci su na putu Valjevo—Loznica, glavnina im je smeštena u Osečini po kućama, kafanama i školskoj zgradi. Obezbeđenja su im u stvari male snage koje uz pomoć dva-tri tenka čuvaju gvozdeni most na Jadru. Znači, treba ih zaobići i preći Jadar negde uzvodno i napasti glavninu Nemaca sa bočne strane, odakle se ne nadaju. Usledila je komanda: »Pokret, tišina!« Prešli smo glavni put i zaobišli Nemce penjući se uz Plavanj, iznad Osečine. Najedanput se kroz noć prolomi uzvik: »Stooooj« — koji je ličio na jauk uplašenog stražara. Tako borba započe i mimo našeg plana i to kratka i sa malo uspeha. U stvari, bio je to jedan vod četnika Draže Mihailovića koji su Nemci bili isturili za svoje obezbeđenje. I, umesto da izvršimo noćni prepad na njihovu glavninu, četnički begunci su ih upozorili na opasnost i mi smo morali odustati od daljeg napada. Jedina korist od te borbe u hladnoj noći 8. januara 1942. godine bila je ta što smo zaplenili veće količine šećera u kockama i suvih šljiva. Borci su posle dugih meseci ratovanja imali pune džepove šećera.

Opet kratak dogovor komandnog kadra i — pokret je nastavljen u pravcu Vlašića i dalje u Posavotamnavu.

Usput nam se desio slučaj kome smo se smejali. Levo od nas trčao je oko svoje kuće jedan čovek i stalno vikao: »Napred, braćo četnici«. Čuo je noćašnju pucnjavu pa valjda sebe da okuraži i da eventualno unese zabunu u naše redove. Tada jedan od naših boraca skide pušku i opali na tog junaka, a on arlauknu kao besno pseto kad dobije preko leđa i pobeže u potok ispod kuće. Pratio ga je naš glasan smeh. Sutradan smo prikupili podatke o jačini nemačkih snaga u Osečini i doznali da su to delovi divizije koja se vraća iz istočne Bosne, sa Romanije, pošto je tamo vodila borbu protiv Prve proleterske brigade i ostalih partizanskih snaga.

Dane i noći smo se ganjali sa četničkim odredima vojvode Budimira »cerskog«. Ali nam je taj veliki vojni strateg stalno izmicao i nije primao borbu. Samo su sa velike udaljenosti pripucavali na nas.

Jednog jutra dok nam je belina snega blistala pred očima, gledali smo sa visova selo Donje Crnijevo. Selo je vrilo od naroda i dece koja su se sankala. Pitali smo se što li se toliko narod sakupio po seoskim sokacima! U tom se neko seti:

— Pa, drugovi, danas je pravoslavna nova godina (14. januar)!

Doneta je odluka da se razvijemo u borbeni poredak i krenemo pravo u selo, među narod. Rešeno — učinjeno. Nigde neprijatelja. Seljaci nam odmah rekoše da su četnici zakazali zbor na kome će govoriti o uspostavljanju Nedićeve vlasti, o tome da se porez mora plaćati — pa čak i zaostatak iz prošle

godine. Nas nekoliko pronađosmo seoski dućan i kupismo duvan u listu (sve što je trgovac rekao da ima), papir za savijanje cigareta i druge sitnice. Trgovac, uplašen i bled, nije se mnogo otkravio ni kad smo mu rekli da napiše račun, izvadili novac i platili. Uz njega je za tezgom stajala i mlada i lepa žena koja nas je slobodno zagledala i smeškala nam se. A onda joj je nešto sinulo u glavi, ušla je u kuhinju i vratila se sa punim tanjirom toplih kolača od oraha i stavila ih pred jednog od nas. On joj se osmehnu i zahvali rečima:

— Znate, gazdarice, mi partizani nikad ne jedemo pojedinačno a da i ostali ne dobiju svoj deo. Hvala vam mnogo, ali ja taj vaš ljubazni dar ne mogu primiti.

Zatreptala je očima i pocrvenela, a onda je otrčala i donela nekoliko novih kolača i stavila ih pred sve nas. Pojeli smo sa uživanjem domaće tople kolače. Posle nekoliko meseci osetili smo dah toplog doma.

Na zakazanom zboru okupljenim seljacima i seljankama govorio je stari borac Luka Stević (koji je od 1912. do 1919. godine ratovao kao borac-artiljerac i za pokazanu hrabrost dobio mnoga odlikovanja među kojima i Karađorđevu zvezdu s mačevima, Legiju časti i druga) i još neki drugovi. Dok smo mi govorili, četnici su pobegli ispred nas i ćutali po okolnim ćuvicima. Čučali su kao psi na repovima i čekali da se udaljimo da bi se kao lešinari vratili na svoj plen — među ovaj čestiti narod. Posle zbora

krenuli smo uz Vlašić, a četnici su se tek tada oslobodili i počeli da pripucavaju sa velike daljine. Jedno zalutalo zrno pogodilo je u stomak Žiću Markovića, zamenika komandanta Rađevskog bataljona, što je pomutilo našu radost toga dana. Žiću smo stavili na volovske sanke i krenuli. Bez lekara i lekova polako je umirao. Borci i naše bolničarke Bosa (Cvetić) i Božena (Piperski) išli su uz njegove sanke i olakšavali mu bolove dajući mu kap po kap vode, koliko da okvasi usta, znajući da mu ne smeju dati mnogo da bi do kraja utolio ranjeničku žeđ. Gasio se život čoveka koji je tek počeo da živi i za vrlo kratko vreme ispoljio velike vojničke sposobnosti. Sahranili smo ga te noći i to na skrovitom mestu.

U selu Komiriću zadržali smo se tek koliko da se odmorimo i večeramo, iako su nas domaćini zadržavali i bili radosni što su nas ponovo videli. Krenuli smo noću preko puta Osečina—Loznica, preko Jadra i Donjeg Komirića u pravcu Pecke. Dok smo prelazili Jadar preko prebačenog brvna koje je bilo zaleđeno, veliki broj boraca se okliznuo i pao u ledenu reku. I baš tada čusmo iza leđa zvuk trube sa kamiona. Odmah je usledila komanda:

— Gazi i na obali se spremi za borbu!

Sručili smo se u vodu kao jato pataka, a izašli smo mokri i promrzli.

Međutim, sa puta se više nije čuo ni zvuk trube ni šum motora. Sve je opet bilo mirno. Žurili smo se napred. Odelo se smrzavalo na nama — a i mi u njemu. Kako je ko stizao u prva sela oko Pecke

ulazio je u kuće (koje su sanjivi seljaci bezvoljno otvarali) i smeštao se kako je znao i umeo — da bi se što pre otkravio, ogrejao i osušio. Te noći smo prvi put izgubili smisao za opreznost jer ni jedan čovek u koloni nije bio sposoban da krene u patrolu ili na stražarsko mesto. Bila je to noć jeze i drhtanja od hladnoće koja je probijala do kostiju. Niko nije ni pomišljao da potraži naviljak sena ili slame i da ga prostre po zemljanom podu ovih jadnih kuća. Mojoj grupi je pala u deo kuća sa uzanom i malom sobom — u kojoj su na drvenom krevetu, grubo sklepanom od bukovine, ležale majka i njena kćerčica od nekoliko godina. Gledale su nas uplašeno pri odsjaju male plehane peći. Rekli smo im da se ne plaše i da mirno spavaju. Seo sam na ivicu kreveta i pušeći dremao, zagrevao se i sušio. I taman kada sam uspeo da zaspim probudi me bol ispod kolena koji je izazvala neotesana daska od kreveta na kojoj sam sedeo. Istovremeno mi je sinula misao o opasnosti za sve nas, jer smo bez ikakvog obezbeđenja polegli kao snoplje i pospali. Izbudio sam drugove i tiho im rekao da se spreme i krenu za mnom. Samo što smo izašli na uski i snežni seoski put zapucalo je sa svih strana po nama. Znači, četnici su kao lešinari došli za nama, spremni da nas na spavanju pohvataju, pobiju i pokolju. Čim su odjeknuli prvi pucnji zapraštale su naše puške i ručne bombe. Četnici su, razume se, veoma vični tom poslu, odmah bezglavo pobegli.

Među prvim vestima koje smo čuli u ovim selima bilo je da su četnici zaklali onu jevrejsku porodicu. Slavonku su poštedeli zato što je bila Srpkinja. Potražili smo je da nam ispriča tu tragediju. Našli smo je kako leži sva modra, izgažena i pretučena. Nju su »poštedeli« — »samo« su je silovali. Ona je na krik dečaka, kada su počeli da ga kolju, pala u nesvest, a o tome šta se sve s njom zbilo nije mogla da govori, niti smo to od nje očekivali. To je, eto, delo »kraljeve vojske u otadžbini« kojom je komandovao »ministar vojske« Draža Mihailović. Tuga i vapaj ove ranjene ljudske duše gonio nas je da ćuteći smišljamo najstrože kazne za ove izrode našeg naroda.

Pošto smo u osnovi izvršili postavljeni zadatak za ovih 14 dana danonoćnih borbi i maršovanja, rešeno je da ostanemo u ovim selima. To je još uvek naša slobodna teritorija. Treba se lečiti, oprati, okrpiti i od vašiju očistiti.

I kada se nekome nešto ne da — pa ne da, »kao cigančetu da nauči da čita i piše« — što kaže narodna izreka, ne vredi ti ni da ropćeš ni da protestuješ. Dobio sam baš tada poziv da odmah krenem u štab odreda i grupe odreda (deo Glavnog štaba NOV Srbije). Umesto odmora — opet probijanje kroz sneg i mećavu putevima i stazama gde na svakom koraku vreba četnik iz zasede. U mirna i srećna vremena ovaj prostor od sela Carine do Sovča iznad Valjeva, ispod Medvednika, može se preći za dan i i noć hoda, a koliko će sada trajati niko ne zna.

Pošao sam sa dva divna i hrabra omladinca, Mićom i Tomom, koji su pošli i kao kuriri s poštom za naš štab.

Drugove u štabovima smo zatekli raspložene i veselije nego obično. Posle pozdrava i usmenog izveštaja rekli su nam da je stigao kurir iz istočne Bosne (omladinac Grujić iz našeg odreda) sa pismom Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta druga Tita. Glavna sadržina pisma odnosila se na formiranje Prve proleterske brigade koja je već sutradan vodila borbu sa italijanskim jedinicama i u njoj odnela značajnu pobedu i zaplenila veću količinu oružja i municije. U pismu su stajala i dalja uputstva drugovima iz Glavnog štaba.

Pridružili smo se radosti drugova zbog toga što je počelo stvaranje naše partizanske vojske, spremne za borbu u svim krajevima naše zemlje. Kamo sreće, pomislili smo, da se možemo i mi pridružiti Vrhovnom štabu i Prvoj proleterskoj brigadi, a bilo nas je taman za još jednu brigadu — preko 1.200 boraca. (Neki smo i predlagali da odemo do Bosne i Vrhovnog štaba — pa ako treba da se opet vratimo u Srbiju.) Na kraju je bilo i lično pismo druga Tita za mene u kome mi čestita ranu i kaže, uz topli drugarski pozdrav, da je radostan što sam je preboleo. Pažnja i briga druga Tita dala je povoda drugovima iz štaba da me pozovu i zadrže u njihovoj blizini i tako sam i ostao.

Pošto nas je bilo malo, sami smo naizmenično išli u patrole i na stražarska mesta. Tako sam jedne

januarske noći na stražarskom mestu polako i vrlo, vrlo tiho pevušio narodnu pesmu »Tesno mi ga skroji nane«. Ujutro sam se probudio sa povećanom temperaturom. Valjda zato što sam otvarao usta dok sam pevušio u ledenoj noći. Prenet sam u kuću gde su bili smešteni ranjeni i bolesni drugovi. Na kraju, pružila mi se davno željena prilika da se odmorim i naspavam s krovom nad glavom. Samo, nevolja je bila u tome što umesto da sam uživao, buncao sam zbog velike temperature. Oko mene su šaptali — zapaljenje pluća. E, samo mi je još to falilo.

Iz poluobamrlosti vratila me je u stvarnost ruka stavljena na čelo i reči:

— Joj, tugo moja, kakva muška snaga i lepota umire, a ja jadna i čemerna ne umem i ne mogu da mu pomognem.

Otvorih oči i iznad sebe videh stariju seljanku s lončetom u rukama. Pošto je pogledah reče mi:

— Uzmi, rano moja, sine moj, evo malo toplog teja. Skuvala sam ti neke lekovite trave i zasladila.

I taman napravih pokret da se malo uspravim i uzmem ponuđenu vruću tečnost, kad mi se pogled zaustavi iznad ognjišta. Videh dve noge u suknenim čakširama i opancima, raširene i oslonjene na tavanske grede. Opazih kako s plafona lete prema podu kaiševi suve slanine i komadi suvog mesa koje je spretno i vešto hvatala jedna mlada i snažna ruka i trpala u vreću.

— Uzmi, blago meni — čuh topao glas, ali su mi oči letele čas gore čas dole, prateći komade slanine i mesa. Osorno odgovorih:

— Neću!

Žena se zbuni pa poče i ona pratiti moj pogled i progovori:

— Pa, to mi, druže, ne sklanjamo od vas partizana, vi ste naši — jedno smo. Dogovorili su se sin i snaja da sklone što više »mrsa« gore u planinu u trap naše kolibe jer, znaš, primiču se četnici i našim kućama.

Uzeh tej i zapitah koliko sam dana u njenoj kući na njenoj nezi i brizi, a zatim u koja su sela stigli četnici i gde su naše čete i bataljoni. Sve je ona to znala, jer su se glasovi kroz sela pronosili brzinom radio-veze. Saznadoh da se naša slobodna teritorija mnogo skratila i suzila, da sam bio 4—5 dana u vatri i bunilu, da su me drugovi obilazili, da su naše čete u ovom i okolnim selima, ali se pucnjava čuje po ceo dan i noć i da se borbena linija primiče k nama. Posle razgovora krenu snaga u meni kao posle najboljeg leka. Za dan-dva mogao sam da ustanem i da se šetam ispred kuće. Obavestio sam Crnog i drugove da mogu računati na mene, jer se bolje osećam i brzo ću ozdraviti.

Stiglo je naređenje od štaba odreda da tri bataljona izvrše pokret i to: Rađevski, Podgorski i Tamnavski. Zajednički pravac bio je do Posavotamnave, a onda da Tamnavci krenu u pravcu Uba, a mi u pravcu Šapca i Loznice. Meni je stavljeno u dužnost da idem s njima u svojstvu člana štaba i da produžim u Podrinje sa ova dva bataljona.

Noć je bila hladna, mrazovita. Svrstasmo se u kolonu po jedan na seoskom putu — iznad kuće gde

sam se lečio. Moja negovateljica, ova pitoma i nežna seljanka, šapnu mi:

— Kud ćeš tako bolestan u ovu snežnu i mraznu noć? Ostani još koji dan pa kada sasvim ozdraviš idi.

Sve je činila da me odvrati od puta, jer je videla da nisam sasvim ozdravio. Znala je da ne mogu sam o sebi odlučivati i da je neću poslušati, pa mi je zato spremila dosta hrane da mi se nađe: pogaču, kajmaka, sira i suvog mesa sa komadom slanine — sve umotano u čist peškir. Krenuh prema čelu kolone i začuh iz mraka Gijin (Živana Dimitrijevića) glas:

— Druže komandante, zašto opet moja četa u prethodnicu? Zašto baš uvek da budemo ili na čelu ili na začelju kolone, gde je najteže i najopasnije?

Smejući se priđoh Giji i pozdravih se s njim, a on, obradovan što me opet vidi, zaboravi na svoj prigovor u koji ni sam nije bio ubeđen. Kroz smeh mu rekoh:

— Šta ćeš, Gija, kada te bije glas da si dobar komandir!

Naređen je pokret. U stroju smo zajedno Gija, Vojkan (Vojkan Lukić, zamenik komesara Podgorskog bataljona) i ja. Pričamo o zbivanjima ovih dana koje smo proveli odvojeno. Od njih saznadoh da Nedić postepeno učvršćuje vlast u ovom delu Srbije, uvodi ponovo seoske kmetove i predsednike opština; da njegove naoružane jedinice krstare po selima i ne izbegavaju borbu s nama. Obučeni su u vojničke uniforme bivše jugoslovenske vojske sa komandnim

kadrom od aktivnih podoficira i oficira. Znaju da se bore. Svi — od borca do oficira — primaju plate i vojnička sledovanja u hrani, obući, odeći i imaju dobro naoružanje sa dosta municije. Plaćena vojska, ali na seljake deluje kao prava. Daju seljacima objave za odlazak u Šabac i Valjevo koje im i Nemci priznaju. To nam prilično smeta u političkom radu sa narodom po selima.

Još u toku prve noći sukobili smo se s Nedićevom vojskom iznad sela Lopatnja. Iznenadili smo ih na spavanju i brzo ovladali kosama povoljnim za napad. Onako bunovne proterali smo ih u ovu hladnu februarsku noć. Naneli smo im i nekoliko gubitaka, a nekoliko zarobili. Jedan aktivni podnarednik je pred streljanje psovao Nediću majku i dodao:

— Zašto i za koga da izgubim život u cvetu mladosti?

Zora nas je zatekla na položajima u smrznutom snegu.

Borci su povadili iz torbica i džepova rezervnu hranu, a nas trojica smo prilegli na moju bogatu rezervu.

Posle obroka krenusmo dalje. Zaustavismo se u Družetiću ispred Koceljeva, sela koje je u celini bilo partizansko. Četnici ih još nisu uplašili klanjem naših odbornika i simpatizera.

Pred samu noć naše udaljene patrole izvestiše da nam se približavaju dve neprijateljske kolone iz dva različita pravca. Donesmo odluku da sa po jednom desetinom zametnemo istovremeno borbu sa obe

kolone. A kad borba uzme maha — da se naši borci povuku u sredinu sela. Tako je i urađeno. Borba je trajala neprekidno celu noć, a mi smo se između te dve grupe odmarali uz vrlo malo obezbeđenje. U zoru smo se izvukli iz sela. Pucnji su se i dalje čuli, ali ređi — posustali su i jedni i drugi. Pravilno smo sinoć ocenili da je jedna od tih kolona ona ista Nedićeva vojska koju smo prošle noći napali i razbili, a druga neki četnički odred Draže Mihailovića. Nismo im dali ni ovoga puta da uspostave vezu, pa je svaka kolona napadala nepovezano i nezavisno jedna od druge. Četnici Draže Mihailovića nisu voleli blisku borbu s nama i zato su ostali na polaznim položajima gde su i počeli borbu s našim desetinama. Nedićevci su, pak, bili početnici u borbi s partizanima, a prošle noći izvukli su dobru pouku iz kratkog okršaja s nama.

Kad smo se dobro odmorili i nahranili krenuli smo dalje. Stanje u ovom delu Srbije znatno je izmenjeno od jesenas i to na našu štetu. Naše brojno stanje i naoružanje stalno se smanjivalo, dok su se neprijateljske snage množile i to ne samo dolaskom raznih grupa i naoružanih odreda, već i prisilnom mobilizacijom ljudi iz ovih sela, varošica i gradova. Sad se više nisu razlikovali između sebe — četnici Koste Pećanca, Draže Mihailovića, ljotićevci i kakve sve ne formacije udružene u borbi protiv partizanskih snaga. Ne samo što su išli zajedno s Nemcima u borbu protiv nas, nego su se zajedno i kretali po

gradovima. Nemci su uspeli da i prividnu razliku između ovih izdajnika izbrišu ne samo kod nas već i kod naroda. A oni su o svojoj izdaji govorili kao o ujedinjenju i tobožnjem spasavanju srpskog imena i naroda. Svetoslavlje spasavaju! Izdaja hoće da se ogrne oreolom nacionalne časti i ponosa. A u stvari — to su što jesu. S njima su i belogardejci — saveznici njihovi.

Divlja njihov teror nad zarobljenim partizanima, bolesnim i ranjenim, nad njihovim porodicama, prijateljima i simpatizerima. Neprijatelj raste brojno i u naoružanju i milom i silom povećava svoj politički uticaj. Kod nas je obrnuto. Smanjujemo se u svakom pogledu. Sve je veći broj sa promrzlim nogama, ranjenih, bolesnih. Muku mučimo da im nađemo skrovita mesta kod najodanijih porodica koje unapred sebe osuđuju na uništenje — ako ih neko prokaže.

Čak i u udaljenim brdima sve je manje sigurnih skloništa. Svako ranjavanje je gotovo smrt, što borci jasno vide i znaju. Lekara nemamo, lekova i zavoja sve je manje, a i to što ima nalazi se u džepovima boraca — kao prva pomoć. I to je jedan od razloga što nas malodušni napuštaju. U toku svakog noćnog marša izostane po neki borac — ne znamo da li zato što je malaksao i ostao da se negde smrzne ili što je našao topao kutak bar da predahne.

Često ujutru, na sastanku, vidimo da nam je put obeležen krvlju iz nezavijenih rana. Taj prizor

je povod da politički komesar počne glasno da govori borcima:

— Iz ovih rumenih ruža na belom snegu nići će naša sloboda i pobeda!

Pošto ga svi pažljivo slušaju, on nadovezuje na to političku i vojnu situaciju na frontovima u Jugoslaviji i porast partizanskih snaga i političkog uticaja KPJ. I taman da nastavi, čuje glas iza sebe:

— Opet ovaj filozofira, a mi ginemo li ginemo i sve nas je manje, sem ako ne računa da ćemo dočekati slobodu na onome svetu. Bolja bi meni bila i saksija bosiljka u toploj sobi uz pršutu i slaninu, nego ove ruže!

Pa drugi glas:

— Nema »drugog sveta«, nema boga, što kazao Ostap Bender.

Pa treći: Ko li mu taj bi? Mora da je neki mladi marksista.

Pa četvrti:

— Jeste, iz tvoje fele marksista! Nije čudo što si opet raskandidovan.

Pa optimista:

— Pa dokle ćeš ti, opančarska dušice, da misliš na toplu sobu s vrućom projom i slaninom kao na najveće životno dostignuće? Mora da te je gazdarica hranila ustajalim i prokislim jelima i da si spavao u ledenoj šupi i kao šegrt i kao kalfa!

Opet četvrti glas (tužno):

— Bilo je i toga i to češće! Zato i sanjam svoj nedostižni san. Ali sam ipak naučio zanat i postao svoj čovek, kalfa, član radničke klase. A ne kao neko — godinama uči i stalno na istom — večiti student!

Nadmudrivanje se nastavlja, slušaoci se smeju odobravajući čas jednom čaś drugom.

— Pokret! Uzeti veće odstojanje, u kolonu po jedan, začu se komanda.

PSIHIČKI JURIŠ

Prebacujemo se preko planine Vlašića na njegove zapadne ogranke, prema selima okrenutim Krupnju i Loznici. I, što kazale šaljivdžije, a takvih ima i među nama, stižemo na prvo zvono — baš na vreme da se uklopimo između četiri neprijateljske kolone. Oni što gledaju dogledom utvrđuju daljinu, brojno stanje i »sortu« neprijatelja. Zauzimamo položaj u kvadrat duboko se ukopavajući u sneg. Prema brojnom stanju neprijatelja odlučujemo gde ćemo udariti i izaći iz ovog trenutnog i očiglednog opkoljavanja. Izvidnice stižu i obaveštavaju da je kolona koja se kreće pravcem Tekeriš—Zavlaka sastavljena od samih Rusa — belogardejaca. Neko dobacuje:

— Daj, da se ogledamo preko mušice i s tim nezvanim svatovima!

Neko primeti:

— Pazi, boga mu, među njima ima i popova!

— Kakvih popova, to su bivši oficiri carske Rusije pa su posle oktobarske revolucije ostarili i obeleli.

— Pazite, drugovi — viče najbliži osmatrač — oni se svrstavaju u četiri reda i šire se kao lepeza. Stavljaju noževe na puške. Pored ovih bradatih starkelja ima i sredovečnih ljudi, pa čak i mladića. Šta ovo znači, zašto ne pucaju?

Jedan od političkih komesara brzo šalje obaveštenja četama, vodovima i desetinama:

— Ovo je psihički juriš koji su često koristili u borbi sa mladom Crvenom armijom. Oni što idu napred uglavnom su najstariji po godinama. Isprobali su taj način borbe — da neprijatelja prvo slome psihički, pa da ga tek onda dotuku noževima i prisile na povlačenje.

Tako, dakle, sad znamo i mi šta je to psihički juriš i baš se radujemo što će i na nama isprobati svoje psihičke i fizičke snage. Taj njihov način borbe jedan drug je shvatio na svoj način. Izašao je iz zaklona, seo na sneg i počeo da se mirno trebi od vašiju — go do pojasa, dok je u ustima držao pištaljku kojom je trebalo da dâ znak za početak našeg napada. Neko je to glasno komentarisao:

— Ovaj mi nekako liči na ličnost iz drame Maksima Gorkog (»Bivši ljudi«) koja je bila zadužena da najavljuje dolazak policije.

— A ti — kao već sediš u pozorištu i gledaš veliku predstavu Hudožestvenog teatra iz Moskve.

— Jeste, a uz mene je tvoja strina i — držimo se za ruke.

— Nemoj, matora je, nađi nešto mlađe.

— Tišina, drugovi, da čujemo šta nam ono dovikuju Rusi.

— Nešto nam spominju majku.

I zaista, razgovetno čusmo kako nam psuju srpsku i komunističku majku. Neko predloži da im odgovorimo psovkom sa svim šabačko-valjevskim začinima.

— Ne, drugovi. Ubijaćemo i ovu belogardejsku gamad koju su odgajali i više od 20 godina pomagali kralj i sve kraljevske vlade, a sada su najpoverljiviji i najodaniji nemački saveznici. Pokazaćemo im sada naše psihičko mirovanje, samo neka se još malo primaknu da svako zrno pogodi po jednoga. Neka svaki bira svoga čelnoga za prvi metak, drugi onoga iza njega i tako redom.

— Samo, dokle će onaj naš da se bište?

Taman što je to izgovorio a naš drug se skloni u snežni zaklon jer otpoče ubrzana pucnjava pušaka, mitraljeza, bacača tromblona i ručnih bombi. Odjednom se sve uskovitla takvom brzinom i snagom da jedva zadržasmo najsmelije da ne krenu na juriš. Rusi nisu izdržali. Umesto da idu preko ranjenih i ubijenih da bi nas pokolebali, oni su odstupali. Propao je njihov psihički juriš.

U tom momentu je tačno iza naših leđa otpočeo napad četnika. Morali smo da izvlačimo celu jednu četu i da je pošaljemo u pomoć onoj što nas je štitila s te strane. Uputismo tamo i nova pojačanja. Gotovo nikad nismo bili u tako izuzetno teškoj situaciji. Žurili smo se da se što pre oslobodimo pritiska s leđa

da ne bismo na istim položajima dočekali i napade bočnih četničkih kolena. Sve se zbivalo takvom brzinom da ni onda kada su naši zbacili četnike sa ćuvika iznad nas, pri čemu su se hvatali za guše, nismo znali na čemu smo.

Zato je na brzinu odlučeno — da se što pre sklone sa položaja ranjeni, bolesni i promrzli drugovi. Taj zadatak je poveren Milanu Belovukoviću Devi. S jednim vodom boraca trebalo je odmah krenuti u Gornju Konjušu i tamo smestiti ranjenike i iznemogle. Međutim, Deva primeti da ni taj pravac nije osiguran i da smo opkoljeni »sa pet strana«. Na to mu jedan drug dobaci:

— Pa, vodeničare sa Drine, sunce ti tvoje, shvati bar sad pod starost da ima svega četiri strane sveta!

— Dobro, dobro — odgovori Deva — upamtiću to, ali i ti ćeš mene shvatiti, boga li ti tvoga, kada te odrede da štitiš bolesničku kolonu.

Borba se stišava; pucnji su sve ređi. Počeli smo u zoru, a tek smo u sumrak saznali da smo i danas pobedili. Neprijatelj je bio četvorostruko brojniji i bolje naoružan, odmoran i bolje hranjen. Ali mi smo bili jači jer smo se borili za slobodu svog porobljenog naroda. U selima u koja smo se spustili na večeru i odmor zarobili smo neke četnike-seljake, ali smo ih pustili. Kleli su se da više nikad neće pucati u partizane. Videćemo hoće li održati datu reč.

Stigli su kuriri iz štaba našeg odreda i doneli naređenje da se vratimo u sela iznad Valjeva.

Već u prvim selima naše slobodne teritorije saznali smo da se Tamnavski bataljon nije prebacio u Tamnavu (prema Ubu i Obrenovcu) već se vratio na ovaj prostor. Ono što nas je zabrinjavalo bili su podaci o neprijateljskim snagama do kojih su došli drugovi iz Tamnave. Naime, oni su imali dve teške borbe s Nedićevim i četničkim odredima koji su bivali sve veći i dobro naoružani.

Kada smo stigli u sela oko Poćute saznali smo da su četničke jedinice iz okoline Krupnja upale na našu slobodnu teritoriju na kojoj tako reći više nije ni bilo naših snaga. Pohvatali su neke naše bolesne i ranjene drugove i drugarice i sve ih pobili i poklali. Isto tako su zlostavljali narod i pljačkali po selima. U kući u kojoj sam se lečio zatekao sam domaćicu svu modru po licu od udaraca. (Reče da joj je i telo crno od batina.) Tukli su je i gazili, a onda su joj opljačkali celu kuću. Bilo je mnogo takvih izjava o divljanju četnika u ovim selima. Iznećemo samo jednu — ove čestite žene.

— Još sa vratnica u dvorištu počeli su četnici da viču: »Gde si, matora kučko partizanska! Da vidimo kako ćeš nas dočekati i ugostiti — kad si mogla da hraniš i lečiš bolesne i ranjene partizane«. I đavo mi ne dade mira te rekoh: Pa partizani su naši borci koji nas brane od Nemaca i drugih izroda. Nisam čestito ni dovršila kad me jedan opauči po ovim mojim krezubim ustima. Pala sam na zemlju, a on me poče gaziti uz najpogrdnije psovke. On me tuče, a njegova sabraća kupe sve što vide, tobože traže ne-

koga od vas. I opet nisam mogla da otrpim već onako ležeći protepah: Partizani su krupni ljudi! Što ih tražite u kačicama kajmaka, lopovi i izrodi jedni! Dalje ništa ne znam, jer su me jadnu izgazili i pretukli. Probudila sam se od hladne vode kojom mi je moja mala unuka prala usirenu krv sa očiju i usta. Sve su digli. Ali ništa — mi smo opet radosni što vidimo vas, naše branioce.

Kad je završila svoju tužnu priču skide sa glave šamiju i na njoj zaveza prvo jedan pa drugi čvor. Kad smo je upitali jesu li to čvorovi za osvetu, odgovori da će i tome doći vreme, ali da prvi čvor znači da sin i snaha s muškom decom ostanu još gore, u planini Jablanici, u skrovitoj kolibi, a drugi — da jedno od njih u toku noći donese hranu za nas. Onda mi se obrati rečima:

— Vidiš da sam dobro uradila što sam sklonila decu i glavni deo hrane.

Pomilovah je po modrom obrazu i rekoh:

— Ratni druže moj, zaveži i treći čvor da ti sin dođe.

— A šta će vam? — upita.

— Da se dogovorimo pa da, ako pristanete, smestimo gore u planinu neke naše drugove i drugarice koji su nesposobni da se kreću. Vi ćete ih čuvati i hraniti, a mi ćemo se javljati i vama i njima, pa kako ko ozdravi nek nam se pridruži.

— Ja govorim u ime sebe i sina — reče ta čestita žena — pristajemo, pa makar sve imanje otišlo

u dim! Ostaćemo zajedno, a valjda će neko ostati živ i dočekati slobodu.

Tako smo zbrinuli nekoliko naših gotovo nepokretnih boraca.

I opet pokret.

Sneg je napadao više od metra. Mraz je. Pucaju bukova stabla. Na svakih 100 metara menjamo čelne u koloni da prave prtinu. Više ne možemo da isturamo ispred sebe ni patrole ni izviđače. Nabijeni smo u jedan red koji se sporo i teško kreće. Uz to znamo da idemo bespućem i krajem sa malo naselja i bez ikakvog izgleda da ćemo doći do zalogaja hleba. Čak i da smo odmorni i nahranjeni ne bismo se lako probijali kroz ove snežne nanose i po ovoj užasnoj hladnoći, a kamoli sa pocepanim odelima i slabom obućom, sa nogama umotanim u neke krpe uvezane kanapom koji se svaki čas dreši, a noge ostaju gole na smrznutom snegu.

Pred samo veče na Maglišu iznad sela Mravinjca sukobismo se s četnicima. Sukob je bio kratak — četnici su se razbežali.

Posle tog sukoba izbismo na glavni drum (stari put Valjevo—Užice) pred jednu veliku seosku kafanu. Nigde svetlosti ni traga života. Od jednog zarobljenog nedićevca doznasmo da su oni tu danas ručali i pili uz pesmu i muziku. Razvalismo vrata i uz slabu svetlost baterijskih lampi ugledasmo po stolovima razbacane ostatke hrane, a u uglu prislonjenu četničku crnu zastavu. Jedva smo pronašli i »probudili« kafedžiju. Na sva naša pitanja njegov

je odgovor bio isti: »Ne znam, nemam«. I tako se s njim proganjasmo više od jednog sata.

Dotle su borci bez pitanja i odobrenja počeli da lome plot oko dvorišta i da lože vatru u velikim kafanskim pećima. A odmah zatim počeše da se raspituju o hrani. Svi smo bili umorni, iscrpeni i gladni. A kafedžija koga je »politički obrađivao« jedan od komesara odgovara samo: »Nema, nema, nema!«

— Počećemo pretres i ako nađemo sve ćemo ti oduzeti, a možda i tebe najstrožije kazniti.

— Tražite i ako nađete ubijte me slobodno.

Borci povikaše.

— Dosta ubeđivanja! Ako neće da nam proda, potražićemo sami.

— A četnike je danas pojio i hranio bez da su mu dali i dinar.

— Da izvršimo pretres. Pa, šta nađemo, naše je!

Propao je i poslednji pokušaj da nam sam da nešto za hranu i da mu to pošteno platimo, jer je odred imao dosta novaca i plaćao sve što uzme.

I začu se željno očekivana naredba:

— Izvršite pretres svih zgrada i prostorija. Čim ko šta nađe neka donese ovde u kafanu!

I poslednji put mu rekosmo:

— Hajde, donesi nam sam koliko hoćeš.

— Nema, tražite.

Posle svega 10 minuta u dvorištu zagrajaše radosni glasovi izgladnelih. U rupi ispod otvorene šupe, gde su bila zaprežna vozila, ispod đubreta su stavljene daske, a ispod dasaka je nađen čitav magacin

hrane — džakovi belog brašna (opljačkani sigurno prilikom aprilskog rasula kraljevske vojske), kačice kajmaka i sira, kaiševi slanine, sanduci šećera, kafe, burad rakije i drugog pića, vreće pune suvih šljiva, nešto obuće i vojne opreme i ko zna čega sve ne.

Sudili smo mu na licu mesta. Streljan je pred svojom kafanom.

Odmorni, nahranjeni i sa dosta rezervne hrane koju je svaki borac nosio samo za sebe, krenuli smo u zoru prema Maljenu. Pred podne smo se ponovo sukobili sa novim nedićevsko-četničkim odredima. Na juriš smo otvorili sebi put preko kose koju su držale neprijateljske snage, i pored toga što su Nemci tukli artiljerijskom vatrom put kojim smo morali ići. Iako je bio nadmoćniji i u ljudstvu i naoružanju, neprijatelj nije bio u stanju da izdrži naš juriš. Samo, u tom jutarnjem jurišu i mi smo imali osetne žrtve — trojicu mrtvih i šest ranjenih. Poginuo nam je i komandant Podgorskog bataljona Vojin Sofronić, mladić iz Posavotamnave. Kao da ga i sad gledam kako strpljivo čisti cokule i sprema se kao da će na svadbu. Od prvih dana ustanka on se u partizanima razvio od borca do odličnog vojnog rukovodioca.

Proveli smo još jednu nemirnu i neprospavanu noć motajući se po brdima i potocima stalno uznemiravani neprijateljskom vatrom — čas sa manje čas sa veće udaljenosti. Koliko god nas je jučerašnja borba s četnicima iznenadila, toliko nas je iznenadila i ova njihova noćašnja neprekidna pratnja i pucnjava. Nešto nije u redu s njima — nismo navikli na ovakvu

njihovu izdržljivost i upornost u borbi. Po tragu koji smo ostavljali za sobom na snegu otkrivali su naš pravac kretanja, dok mi na njih pozadi nismo otvarali vatru — municije nije bilo ni za dnevne borbe, a kamoli da je trošimo pucajući nasumce u noć.

U zoru smo izbili na nepoznatu planinsku visoravan pokrivenu dubokim snegom. U daljini ugledasmo kuću iz čijeg se dimnjaka pušio dim. Nismo stigli ni da sredimo prve utiske kad ispred nas i sa strane započe mitraljeska i puščana paljba. Zaključismo da su to neke manje četničke snage pošto smo noćašnjim goniocima, izgleda, dobro izmakli. U tom neko viknu da je iz one kuće istračalo dvoje — muškarac i žena. Neki su odmah potrčali za njima.

Došli smo do te kuće i u njoj zatekli još toplu crnu kafu i nešto razbacane hartije po stolu. Iz hartije smo odmah saznali da je onaj što je pobegao ispred nas bio glavom i bradom kraljev vrhovni komandant u otadžbini Draža Mihailović. To nam je priznao i seljak, domaćin ove kuće. Da smo znali da je to on mogli smo ga čak i živog uhvatiti. Umakao nam je tako reći iz ruku. Besni smo zbog toga. Međutim, neki su smatrali da je, možda, bolje što ga nismo ubili, jer srpski narod još nije uveren u Dražinu izdaju i saradnju s Nemcima. Po njihovom mišljenju dobro je da ostane živ i dočeka da ga narod ubije motkom kao psa. Taj susret nam je bio i odgovor na našu jučerašnju borbu i na to što su četnici uporno pratili našu kolonu. Znači, sukobili smo se sa telesnom gardom Draže Mihailovića ili, kako je

četnici zovu, sa »kraljevom gardom u otadžbini«. To je bila zaista »najelitnija« jedinica Draže Mihailovića, dobro poznata u narodu po svojim zločinima: batinjanju, silovanju, paljenju i klanju žena i ljudi.

Gubici u borbi su nam bivali sve osetniji, a snabdevanje u odeći, naoružanju i municiji sve slabije. Skidali smo odeću sa ubijenih neprijateljskih vojnika pa se tako oblačili, a naoružavali se na isti način. Videćemo dokle ćemo ostati na ovom prostoru opkoljenom mnogobrojnim neprijateljskim snagama. A možda ćemo izabrati neki novi pravac i svim snagama se probiti iz ove gladne i snežne divljine. Uvek smo bez odmora i sna, bez hrane, obuće i odeće. A neprijatelj svaki dan šalje nove, odmorne snage protiv nas i taman se oslobodimo jednih, dočekaju nas drugi, odmorni. I tako dan-noć, evo već treći mesec. Svi željno očekujemo naredbu za neki smeliji i duži pokret ma u kom, pa makar i u nepoznatom pravcu. I ovako ginemo nepoštedno, ali i nepromišljeno. Strpljenje, junaštvo, glad, nespavanje (vaši mile po nama), tu je sve čime smo zaista dokazali da smo životom vezani za ustanak i revoluciju. Tražiti još više od nas — bilo bi nerazumno. Isto kao što bi bilo van ljudskog razuma tražiti nešto više i od Glavnog štaba Srbije i štaba grupe odreda koji su takođe s nama na ovom prostoru i trpe kao i mi. . .

Priznajem da sam bio sve manje disciplinovan i da sam sve češće pravio primedbe i protivpredloge na donete odluke. No, bio sam preglasavan i trpeo sam zajedno sa svima i sprovodio odluke viših šta-

bova. I utoliko sam teže podnosio ove spoljne strahote našeg ratovanja. Nije se više radilo o mom životu, već o životu stotine i hiljade boraca i više hiljada aktivnih pomagača naše borbe u ovom delu Srbije.

Zar je onda čudo što smo se brzo sporazumeli i dogovorili sa komandnim kadrom i borcima Kosmajskog partizanskog odreda da naša dva bataljona krenu s njima u pravcu Beograda — Kosmaja, Šumadije.

Đoko Jovanović Jarac, politički komesar odreda, i nas nekolicina iz Rađevskog i Podgorskog bataljona detaljno smo proučili plan našeg zajedničkog pohoda — čak i u slučaju da se moramo vratiti u Podrinje i valjevski kraj — ako neprijateljske snage budu isuviše jake na tom prostoru Srbije, i ne mognemo se probiti. A naše udružene snage brojale bi preko 1.500 boraca i to prekaljenih i politički zrelih i svesnih.

DIVČIBARE, FEBRUARA 1942. GODINE

14. februar. Jutros smo se rastali sa Šumadincima i Kosmajcima i sa štabom i borcima novoformiranog Suvoborskog partizanskog odreda. Ovaj novi odred sastavljen je uglavnom od boraca i rukovodilaca izdvojenih iz postojećeg Valjevskog partizanskog odreda. U njegov sastav ušli su borci Kolubarskog bataljona, iz uže okoline i grada Valjeva. U sastavu Valjevskog partizanskog odreda i dalje su ostali: Rađevski, Posavotamnavski i Podgorski bataljon, kao i neke samostalne čete Valjevskog partizanskog odreda. S nama je ostala i Mačvanska četa Podrinjskog partizanskog odreda; zatim deo Drugog šumadijskog partizanskog odreda sa Palanačkom četom i deo Kosmajskog partizanskog odreda.

Bio je to težak rastanak nas Valjevaca. Pozdravljajući se i rukujući osećali smo i znali da je to poslednje viđenje i razgovor. Trudili smo se da topli drugarski stisak ruke i zagrljaj propratimo sa osmehom i dobrom šalom — ali većini to nije uspevalo; naprotiv, izazivalo je tugu i žaljenje zbog rastanka. Razum je govorio da se treba pozdraviti mirno i bez

uzbuđenja jer nas je surova stvarnost odučila od raznežavanja i sentimentalnosti. Ipak, pri rastanku pokulja toplina i ljubav prema drugu-borcu i potisnu u stranu rezonovanje razuma. Ima nas mnogo koji se pre ustanka nismo ni poznavali. A tek je osam meseci kako ratujemo. No ovih osam meseci treba pretvoriti u dane, a dane pomnožiti sa danonoćnim borbama i onda će biti razumljivo zašto nam je rastanak bio težak. Išli smo zajedno u borbe i na juriše, osvajali sela i gradove, stvarali mesne i sreske narodne odbore, govorili okupljenom narodu, zajedno se s njim veselili i radovali posle pobede nad neprijateljem. Bilo je to naglo i duboko upoznavanje — pamtili smo lice i izgled ili samo ime i nadimak, a ređe odakle je i ko je ko. Jer, mnogo nas je bilo, a lica sve nova i nova. Sretali smo se u žurbi, u prolazu, u susretu kolona, na položajima i partizanskim konačištima, pozdravljali se. Svi smo bili u naponu izrastanja kao što je i ustanak rastao i širio se. Posle letnjih uspeha došla je jesen 1941. godine — kišna, a s njom i prva kaznena nemačka ofanziva na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije.

Borbe su nas još čvršće zbile i zbližile. Dolaskom zime i snega pojavile su se i vaši kao saputnik partizana. Borbe, dugi i teški marševi po snežnim brdima i planinama, nespavanje, pa još i teškoće sa ishranom u toku zime. A počelo je i gladovanje. Veš, odelo i obuću već mesecima ne skidamo, ne peremo, ne čistimo. Kad zađemo po kućama trudimo se da se ne primaknemo raznim predmetima od vune i sl.

Spavamo po podu zastrtom slamom koju ujutro izbacujemo. Ali je i takvih noćivanja sve manje i noć sve češće provodimo u prebacivanju iz jednog kraja u drugi spavajući u hodu. Zato su ovo sve prekaljeni i svesni borci. Zato nam je teško i padao jutrošnji rastanak.

Sinoć sam dugo razgovarao sa Đokom Jovanovićem Jarcem. Dogovorili smo se da sa Kosmajcima pođemo prema Kosmaju, preko Šumadije i da se posle, mi Valjevci, Rađevski bataljon, ponovo vratimo preko Tamnave u Podrinje i valjevski kraj. Đoka se tom zajedničkom putu mnogo radovao. Bila bi to vojska od oko 800 sposobnih i politički zrelih boraca. Međutim, na savetovanju rukovodstava štabova odreda sa drugovima iz Glavnog štaba partizanskih odreda za Srbiju, taj naš predlog nije usvojen. Kad je Đoka zatražio odobrenje za naš zajednički put do Kosmaja došlo je do oštrog sukoba između njega i Mirka Tomića Seljaka — člana Glavnog štaba. Mirko se, odbacujući Đokin predlog, jednog momenta u ljutini toliko zaboravio da je Đoki rekao da on to traži iz kukavičluka jer se plaši da ide bez Rađevskog bataljona.

Đoka je odmerenim rečima odbio tu neumesnu i netačnu motivaciju Mirkovu. Umešao sam se u tu žučnu raspravu i objasnio da je predlog prvo potekao od boraca i rukovodilaca štabova ovih bataljona i njega su Kosmajci, pa i Đoka, rado prihvatili. Rekao sam takođe da sam i ja učestvovao u tim razgovorima i da predlog podržavam i da ga treba

usvojiti, zahtevajući da i ja pođem s njima kao član štaba Valjevskog partizanskog odreda. Kao razlog naveo sam da mi nemamo veze sa tim delovima Srbije, jer nam se nijedan kurir nije vratio, da prema tome i Šumadinci i Kosmajci kreću u neizvesnost i da zbog svega toga treba poći sa što jačim snagama u pravcu Morave i Beograda. (Naši odredi su tada brojali oko 1.500 boraca.) Kao sledeći razlog naveo sam i to što neprijatelj stalno koncentriše velike snage baš na terenu oko Valjeva. Tu su, dodao sam, Dražini i Pećančevi četnici, Ljotićevi odredi, Nedićeva straža, a uz to i jake nemačke jedinice koje često izlaze iz Valjeva pomažući četnike i ostale izrode u borbi protiv nas. U pomoć im dolaze četničke jedinice čak iz Niša, Leskovca, Kruševca, Čačka, Užica, Kosjerića, Krupnja, Loznice, Šapca i Beograda. A Nemci ih pomažu i time što glavne drumove zaposedaju tenkovima, a sa puteva tuku artiljerijom sela u kojima se nalaze naše jedinice. Naposletku, zbog represalija koje neprijatelj vrši prema stanovništvu počinjemo da politički gubimo u očima seoskih masa. To su sve razlozi koji govore u prilog našem predlogu da pređemo na neki drugi, nov teren. I to sa jačim snagama. Međutim, predlagači su ostali u manjini i predlog je odbačen. Meni je rečeno da napustim sastanak i to sam i učinio. Taj je sastanak održan 13. februara na Maljenu, u jednoj maloj kolibi. Prisutni su bili: u ime Glavnog štaba za Srbiju Mirko Tomić Seljak, inspektor PK KP za Srbiju Miloš Minić, kooptirani članovi Glavnog štaba

za Srbiju — Radivoje Jovanović Bradonja, Mile Milatović i Žikica Jovanović Španac; zatim komandant Valjevskog odreda Zdravko Jovanović, politički komesar Milosav Milosavljević, načelnik štaba Ratko Martinović i zamenik političkog komesara Vlada Zečević. Štab Suvoborskog partizanskog odreda zastupali su komandant Miša Dudić i politički komesar Andra Savčić, štab Drugog šumadijskog partizanskog odreda komandant zvani »drug major«, a štab Kosmajskog komandant zvani »drug Albanta« i komesar Đoka Jovanović. Pored njih sastanku su prisustvovali i slikar Bora Baruh, Trajko Stamenković (koji je od bekstva sa robije iz Mitrovice bio na ovom terenu), Danilo Lekić Španac kao zamenik komandanta Podrinjskog partizanskog odreda, Mile Ivković, sekretar štaba Podrinjskog partizanskog odreda i jedan deo boraca koji su se smenjivali na stražarskom mestu ispred kuće. Noć je bila veoma hladna. Savetovanje je završeno u svitanje, negde oko 7 sati ujutru. Pokret je određen u tri kolone, u tri različita pravca. I baš toga časa zapažene su male kolone četnika koje su se kretale u pravcu nas. Rešeno je da Valjevski partizanski odred ostane i primi borbu, a Šumadijski, Kosmajski i Suvoborski da produže određenim pravcima — zajedno sa drugovima iz Glavnog štaba za Srbiju, štaba grupe odreda kao i ostalim drugovima i drugaricama koji nisu bili raspoređeni. Čim smo zapazili pokrete četnika požurili smo u pravcu šumske barake u kojoj se

nalazila 11. četa — da je obavestimo i pripremimo za predstojeću borbu.

Rađevci i Podgorci su proveli ovu ledenu i mraznu noć u baraci na kojoj nije bilo pola dasaka. Borci su sedeli kraj velikih vatri od kojih je priličan broj izašao sa nagorelim delovima obuće i odeće. Potreba za odmorom i snom savlađivala je i zimu i vatru. Čim smo poseli položaje, četnici su počeli iz daleka da pripucavaju pa su se uskoro povukli u sela odakle su i došli. Mi smo se na miru dogovorili kojim pravcem da krenemo i u koje selo da pođemo na večeru i spavanje. Krenuli smo u pravcu sela Krčmara. Kolona se kretala sporo zbog dubokog i neugaženog snega, pa smo često morali menjati ljude na čelu kolone odabirajući najsnažnije da se probiju kroz sneg. Među njima su se dva borca iz prvog svetskog rata, Luka i Deva, stalno smenjivali. Uvek je bio po jedan od njih na čelu kolone, odmeravajući staračkim korakom snage boraca, dok je drugi na začelju prikupljao zaostale. I tako naizmenično. . .

Sa Divčibara smo uveče stigli u Krčmare. Upali smo kao nezvani gosti i počeli da se smeštamo po toplim seoskim kućama. Još na vratima nas zapahnu miris kuvanog kupusa sa svinjskim suvim mesom i toplom projom. Svaki je pomislio — bar jedanput topla i dobra večera. Tu smo saznali da su tog dana Zadušnice, zbog čega je i pripremljena ovako bogata večera, kao i da su pravi gosti naših domaćina — oni zvani, četnici, dole u selu. Ali, postoji narodna

izreka — nije kome je rečeno već kome je suđeno. Svejedno, tući ćemo se — ali pošto se odmorimo, ogrejemo i nahranimo. Znamo da neprijatelj čeka da napadnemo i zato mirno jedemo svoj obrok.

Posle večere počeo je sastanak štaba VPO sa štabovima bataljona i četa, kao i sa drugovima iz Podrinjskog partizanskog odreda koji su sa jednom četom Mačvana u koloni s nama. Opet je postavljeno pitanje u kom pravcu krenuti i »odlepiti« se od neprijatelja. Za dugu diskusiju nije bilo vremena, te odlučismo da se opet vratimo na Divčibare. Neki su predlagali da krenemo prema Drini, ali je predlog odlučno odbijen.

Krenuli smo za vodičem koji nas je poveo preko neke zaleđene litice, u želji da izvršimo svoj zadatak i da se što pre vratimo u toplu kuću. Puzali smo na rukama i kolenima, a onda smo se počeli otiskivati niz led natrag u potok. Nekima je ostala na ledu koža sa dlanova i kolena. Bilo je jauka uz najsočnije psovke što postoje. Mnogi su zavili šake poslednjim rezervama zavoja. Pred zoru mraz je sve jače stezao. Ostavili smo krvave tragove po snegu i tako najvidnije pokazali neprijatelju naš pravac kretanja. Hteli smo pošto-poto da se odmaknemo što dalje od njega, da se odmorimo i lečimo rane i smrznute noge i ruke. Više nismo tražili neprijatelja nego smo ga izbegavali.

Ujutro (15. februara) izbili smo na neveseli prostor Divčibara, na kojem više nije bilo ni vile ni kuće za stanovanje. Sve je porušeno i opljačkano.

Ostale su samo dve zgrade — kafana koja je imala čitav krov i jedna seoska kuća iz čijeg se dimnjaka izvijao dim. Ni govora o tome da će se u njih dve moći smestiti nekoliko stotina promrzlih boraca. Ali, tešimo se — makar i u razvaljenim kućama naložićemo vatru, malo se ogrejati i predahnuti. Naš komandant Zdravko Jovanović ušao je u jednu nastanjenu kuću da se raspita za prilike iako smo juče ovim pravcem prošli i dobro znamo da hranu nećemo nabaviti jer je sve ostalo pusto. Tek što smo poskidali oružje sa ramena i počeli da ložimo vatru — zapuca sa svih strana. Znači, četnici su nas na vreme videli, zauzeli okolne položaje i opkolili nas. Istrčavali smo kroz vrata i iskakali kroz razvaljene prozore, iako su svi izlazi bili pod mitraljeskom i puščanom vatrom. Kako koji izlazi iz zgrade poleže u sneg i otvara vatru. Grupisasmo se dajući složan i snažan otpor i istovremeno potiskujući napadača ispred i oko sebe. Tek pred veče smo se izvukli iz obruča i idući prebrojavali poginule i ranjene. Imali smo osetne gubitke. Da pomenem samo neke. Poginuli su Dušan Antonić, mitraljezac, kovač iz Rađevskih Stava kod Krupnja, Toma Vićentić, kurir, omladinac iz Krupnja, dr Pitović, lekar našeg odreda i mitraljezac Emil iz Sremske Mitrovice. Za neke još nismo znali da li su poginuli ili ranjeni, ili su se izvukli i odvojili od glavnine odreda. Naša se kolona osetno smanjila tog dana. To je bila prva ozbiljnija pobeda udruženih snaga nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića. Posle pogibije dr Pitovića

ostali smo bez jedinog lekara u čitavom odredu. Sada su nam sve nade uprte u naše drugarice bolničarke Bosu i Boženu, ali ni njih metak ne štedi pošto su stalno s nama u streljačkom stroju. I kada bismo hteli da ih zaštitimo, to nam ne bi uspelo, jer više ni jedno mesto ni u koloni ni u borbi nije sigurno. Zavojnog materijala bivalo je sve manje, a lekova i praškova isto tako; torbe na leđima naših bolničarki bivale su sve praznije.

Vratio sam se na razbojište da tražim svoga Tomu. Iz kuće smo istrčali zajedno. Niko nije znao da mi kaže da li ga je vidio živog ili mrtvog.

Uzeli smo pravac — Tometino polje. Stigli smo u sumrak i razmestili se po razbacanim kućama planinskog naselja. Od Posavotamnavaca stiže izveštaj komandanta bataljona Borote da su četnici u donjem delu naselja — gde je određeno mesto konačišta njegovog bataljona. Dobio je naređenje od štaba odreda da ih napadne i da se tu smesti, jer neko noćas mora spavati na mrazu, pa kad je tako — neka to budu neprijateljske jedinice.

Ispod nas se začu kratkotrajna pucnjava. Uskoro se sve utišalo. Zatim je stigao kurir sa izveštajem Posavotamnavaca da su isterali četnike iz naselja i da se smeštaju po već pripremljenim ležištima, kao i da su zatekli dosta hrane.

KOMAD SLANINE

U zoru, dok smo se spremali za pokret, doživeli smo ozbiljnu neprijatnost. U jednoj bogatoj seoskoj

kući u koju su bili smešteni neki naši drugovi došlo je pred zoru do velikog uzbuđenja. Naime, domaćin ih je obavestio da mu je neko od partizana ukrao kaiš slanine. Odmah je počela potraga za slaninom. Prvo je postavljeno pitanje je li neko uzeo tu slaninu i ako jeste, neka se sam javi. A onda je počeo pojedinačni pretres, pa saslušavanje i sve po redu. No, bez ikakvog rezultata. Mi partizani bili smo veoma strogi prema samim sebi, dok smo prema narodu bili vrlo pažljivi. Tome nas je učila surova škola rata, a takva nam je bila i direktiva. Gladovali smo iako smo često nailazili na bogata sela i zaseoke. Iako je praksa tih dana bila da plaćamo sve u gotovu, najčešće smo dobijali odgovor: Nemožemo prodati, treba nama. Dobrovoljnih priloga u hrani bilo je sve manje, izuzev u onim selima i kućama gde su nam zaista bili odani. Tako je bilo i te noći. U neku kuću su nas primali srdačno, a u drugu — od nevolje. Posle takvih »dočeka« rađale su se šale između »bogatih« i »siromašnih« večera. »Siromašni« su peckali »bogate« i obratno.

U kući u kojoj je »ukraden« komad slanine borci su dobili dobro plaćen kačamak začinjen sa tvrdim sirom iz koga se nije mogla iscediti ni kap masnoće. Međutim, domaćinov tavan bio je prekriven izvešanom slaninom, suvim svinjskim i govedim mesom, a ipak nije hteo da od toga proda ni grama. Povrh svega nas je optužio za ukradenu slaninu. Udario nas je u najosetljivije mesto, jer smo i gladni

bili ponosni na svoje časno držanje i čuvanje političke linije u pogledu ishrane — gladovati, ali ništa na silu ne uzimati, a kamoli ukrasti. I dok smo bili u nedoumici šta da preduzmemo, spolja se začu krештanje vrana, svraka i čavki. Izišli smo pred kuću i ugledasmo kako se na snegu otimaju gladne ptice oko nečega. Neko od naših priđe i podiže sa snega iskljuvan komad slanine, i to one potrbušne, tanke, debljine malog prsta (kakvu u selu obično daju ženama i deci da jedu — a bolje zadržavaju za staršinu kuće). Dakle, to je ta »ukradena slanina«! A lopov? Jedan drug stade uz samog domaćina, pogleda ga smrknuto i primače ruku pištolju koji mu je visio o pojasu. Drug do njega odmah shvati njegovu nameru, uhvati ga za ruku i uzviknu: »Ne!« Borac koji je u tom trenutku ispoljavao misao i želju svih nas — da spere ljagu — smogao je toliko snage da pljune u lice ovog seoskog gazde i podvikne mu: »Gade podli!« Istovremeno se obrati svojim drugovima rečima: »Spreman sam da odgovaram pred štabom odreda za sve što sam hteo da učinim i što sam uradio«.

Međutim, svi smo uočili podlu i prljavu nameru ovog četničkog pomagača. Zato je štab odreda, umesto da uzme na odgovornost svog borca, kaznio ovog seljaka najblažom kaznom — oduzet mu je veći deo hrane, a manji je ostavljen ukućanima. To je bila jedna od prvih i retkih konfiskacija imovine u ovom delu Srbije. Posle toga smo krenuli prema našoj postojbini — Podgorini i Rađevini.

VALJEVSKIM PARTIZANKAMA

Kada bih imao onoliko dara i snage kolika mi je želja, napisao bih najlepše reči o našim drugaricama, saborcima. U ovim zapisima inače sam vrlo malo pominjao imena naših boraca, i to namerno, jer su se pojedinci iz dana u dan, iz borbe u borbu, slivali u snažnu i monolitnu celinu, u kolektivnu individualnost u kojoj su se pojedinci gubili, a opet ti isti pojedinci davali su osnovni pečat celini.

Zato u ovom kratkom zapisu nasumce pominjem nekoliko istinitih imena naših drugarica — Miki, Milka, Dara, Kaja, Boca, Božena, koje treba množiti i pretvarati u višecifrene brojeve. Još jesenas sve su imale politička i borbena zaduženja — rad sa ženama, sa devojkama, sa omladinom, rad na kulturnom i prosvetnom polju, u bolnicama, ukratko — bile su to pravi partijski radnici. A u toku ove surove zime ta zaduženja su se povećavala, umnožavala u danonoćnim borbama i marševima. Nije za njih bilo ni stanka ni odmora. Shvatanje o slabijoj ženskoj strani raspršilo se u paramparčad — u vatri borbe od čijih se uboda ostaje sakat i mrtav. Sve su one bile slabije obučene od nas muškaraca, a

izdržavale su hladnoću i mrazeve kao i mi, ako ne i bolje, trpeći i ćuteći — do bismo mi katkad i opsovali ponekog ili ponešto. Zaklona od zrna za njih nije bilo — kao ni za nas; svi smo se kretali zajedno u istoj pogibeljnoj koloni i streljačkom stroju; zajedno jurišali i uzmicali.

Na sastanku ili odmoru, dok smo se mi koji nismo bili u patroli ili na straži odmarali, one su po nepisanom pravilu počinjale da rade s narodom s kojim smo došli u dodir. I tako uvek, neumorno i bez odmora. Naše jedinice su se svakodnevno smanjivale, pored ostalog i na taj način što su pojedinci bez odobrenja napuštali borbu misleći da tako sačuvaju život. Ni jedan takav slučaj nismo zabeležili kada su u pitanju valjevske partizanke. Samo su ih smrt ili teško ranjavanje i smrzavanje mogli odvojiti od borbenih redova. I zato im za sve to slava i puno priznanje.

Išli smo u pravcu Podgorine — se one strane Valjeva. Neprijateljske kolone bile su iza, ispred, levo i desno od naše dugačke kolone. Borbe nisu prestajale ni danju ni noću. Neprijateljske snage su se stalno smenjivale, a nama je ostala ta uteha što će Kosmajci, Šumadinci i Suvoborci putovati mirno svojim pravcem, jer smo neprijateljske snage povukli za sobom ka Valjevu.

U Podgorini smo jedne noći imali prilično gubitaka. Osim toga, neki drugovi su nestali, izgubili se. Verovatno su zarobljeni i streljani. U nestale smo ubrojali Bana Lukića, sudiju iz Krupnja i Nikolu Rosića, kasapskog radnika iz Krupnja, i druge.

Jednog dana slučajno nam je zbog oduzetog para cokula pao u ruke i četnički komandir koga pamtimo od jesenas zbog njegove izjave da neće da bude drug i kolega sa raznim »šucama« i »bricama«. Došao čovek da protestuje što su mu oduzete cokule, a u stvari da izvidi naše snage. Pri tom nije računao da će naići na stare poznanike. Po odluci štaba odreda streljan je.

Idući kroz neka sela gornjeg Jadra — Gornju i Donju Sipulju, Tekeriš, kao i sela Pocerine — Bukor, Ćuljković, Volujac, Rumsku i druga doživeli smo radost. Na ovom prostoru oko planine Cera i Vlašića nailazili smo na vrlo slabe snage neprijatelja, uglavnom seoske četničke straže. Jednog jutra krajem februara zora je zatekla našu kolonu u prolazu kroz jedno selo. Išli smo sredinom puta između seoskih kuća dok su svi stanovnici bili na sokaku i radosno nas gledali, govoreći: »Zar još ima naše vojske partizanske?« Ljudi i žene držali su u rukama velike pšenične hlebove i komade suve dimljene slanine. I kako je kolona promicala svaki je borac dobijao poveći komad hleba i slanine, a deca su dodavala beli i crni luk i po neku jabuku i krušku i suve šljive. Borci su ih gledali toplim i zahvalnim pogledima ne samo zbog hrane, već više zbog reči »naša vojska«, jer su saznali da su i ovi seljaci deo prave slobodarske Srbije.

Naređeno je da krenemo preko Posavotamnave kako bismo izbili ispod Valjeva u pravcu Kolubare.

Usput smo nailazili na manje i veće neprijateljske jedinice i uporno produžavali određenim pravcem. Tako smo se 1. marta ujutro našli na putu Šabac—Valjevo i na reci Ubu se sukobili s Nemcima.

Spuštali smo se niz put od Šapca ka mostu, a Nemci su naišli od Valjeva. Oni su se nalazili na okuci puta koju je sa njihove leve strane činilo jedno brdo jajastog oblika, tako da smo mogli da

vidimo samo čelo kolone, a ne i koliko ih ima. Mi smo, pak, bili na nizbrdici puta i potpuno otkriveni, vidljivi do te mere da su nas Nemci mogli prebrojati — na udaljenosti od svega kojih 5—6 stotina metara. Nemci su nas svakako pre ugledali jer su već bili zaustavili svoju kolonu. Mi smo imali dve mogućnosti — ili da se povučemo ulevo od obale Uba u šumu, ili da na brzinu organizujemo napad. Odlučili smo se za napad. Prešli smo trčećim korakom preko mosta na desnu obalu Uba i pravo uz breg da sa boka napadnemo Nemce.

Ranjene i bolesne smo ostavili na saonicama, na samom putu iznad mosta, s jednom desetinom za obezbeđenje.

Kako je ko izlazio na breg stupao je u borbu jer su Nemci bili pre nas poseli susednu kosu i tukli nas ubitačnom puščanom i mitraljeskom vatrom. Gađali su nas po pravilima školskog gađanja. Umesto da ih iznenadimo, učinili su to oni. U oštroj formi postavilo se pitanje kako se izvući iz borbe koju smo sami hteli (ne znam kako je došlo do odluke o našem napadu). Počeli smo se izvlačiti po grupama. I sve tako dok se nismo odmakli od Nemaca na više od puškometa. Kada smo se opet našli zajedno u koloni, pokazalo se da smo u ovoj borbi imali 53 mrtva i nestala borca računajući zajedno sa bolesnim i ranije ranjenim drugovima koje su Nemci zarobili, jer su nemoćno ležali u sankama na samom glavnom putu. To je bila borba u kojoj je Valjevski partizanski odred imao do sada najveće

gubitke u toku jednodnevne borbe. Kao bolestan, zarobljen je i jedan naš komandir, Slovenac (Nemci su ga kasnije ubili u Norveškoj).

Posle punih 18 godina našli smo se na tom istom mestu nas desetak živih. Išli smo u Koceljevo na prenos kostiju i sahranu komandira Podgorske čete, narodnog heroja Miće Stanojlovića koji je poginuo u jesen 1942. godine u Bosanskoj krajini. Stajali smo na mostu i prisećali se te naše velike pogibije. I, što je vrlo interesantno, svaki od nas je u nešto drukčijem obliku opisao tu borbu. A zašto? Da li zbog toga što neko bolje, a neko slabije pamti ili prema tome kako je lično doživeo borbu, gde se našao u koloni pre, za vreme i u toku borbe. Jer to nije bila borba u kojoj je svaka jedinica (desetina, vod, četa, bataljon) imala određeno mesto i zadatak, već su svi bili izmešani. Otuda i različita sećanja. (Ovoga dana neki drugovi su na osnovu nemačkih dokumenata pričali da su nemačku kolonu sačinjavali jedna artiljerijska jedinica i jedan bataljon pešadije — ukupno oko 800—1.000 vojnika. Od seljaka smo, pak, saznali da su i Nemci imali osetnih gubitaka, jer su mrtve i ranjene tovarili na kola i odvukli u pravcu Šapca.)

Posle borbe pošli smo na konak u pravcu sela Brankovine — ispred Valjeva. Iznad nas se beleo Medvednik. S jednom grupom nalazio sam se na začelju kolone, jer smo među poslednjim uspeli da se odvojimo od Nemaca. U prvi sumrak naišli smo na dvadesetak boraca Mačvanske čete koji su stajali

ukraj staze i nešto se dogovarali. Na naše pitanje — što stoje — Bibić je odgovorio za sve: »Mi više nećemo da idemo u divlju planinu Medvednik; idemo natrag u Mačvu da se pridružimo našem Podrinjskom odredu«. I komandir čete Hrvat (Josip Antolković), ponovio je to isto obraćajući se za odobrenje meni kao članu štaba Valjevskog partizanskog odreda. Svi smo mislili, pa i ja, da su to rešili u dogovoru sa rukovodiocima Podrinjskog partizanskog odreda koji su se nalazili zajedno s tom četom u sastavu kolone našeg odreda i da im naša saglasnost treba manje-više formalno i onako usput, tako da sam se i ja složio da idu.

Mi smo produžili u već označenom pravcu, a Mačvani u pravcu Podrinja, Cera i Šapca. U toku noći čuli smo da je u poteru za Mačvanima bio poslat jedan vod našeg odreda da ih vrati natrag (posle rata se pričalo da bi im rukovodioci PPO i sudili za samovolju). Međutim, potera se vratila, a i mi smo rekli da su nas pri polasku obavestili o svojoj nameri, ne krijući svoj odlazak.

Tako se i ova grupa boraca Mačvanske čete pridružila pogibiji i razbijanju Podrinjskog partizanskog odreda u proleće 1942. godine.

Još jedan nemio događaj desio se tog istog dana. Neki »šaljivčina« napravio je opasan vic ne misleći na posledice — umešao se u grupu boraca seljaka našeg odreda i počeo da priča kako će komunisti posle rata streljati sve seljake, pa i one koji su bili borci partizanskih odreda. Seljaci su se sakupili i

rešili — kada će nas i tako streljati, bolje je da mi idemo svojim kućama pa bar da siti i odmorni sačekamo smrt. Što da svakodnevno ginemo smrzavajući se od zime, i još gladni i vašljivi! Tako nas je u toku noći napustilo dvadesetak seljaka-boraca bez pitanja i odobrenja. Time je naša borbena kolona smanjena tog dana na oko stotinu boraca — što mrtvih, što zarobljenih, što onih koji su nas napustili u toku noći.

Ujutro smo stigli ispod Jablanika. U selu Sušici počelo je 3. marta savetovanje, dogovor rukovodilaca i boraca VPO o daljim merama za očuvanje udarne snage odreda. Na okupu nas je bilo nekoliko stotina. Svaki govornik je ulazio u sredinu kruga koji su borci bili sačinili i iznosio svoje mišljenje i predloge — glasno i jasno. Ima nas još živih i dužnost je svakoga od nas da kaže i napiše kako je tekao taj dogovor. Iznosim ono što znam i pamtim. Govornici su se redali. Većina je predlagala da se razdvojimo u manje grupe i to po mestima rođenja, odnosno življenja i da se tako sklanjamo po selima i planinama do proleća, a kad šuma ozeleni da se svi nađemo na zakazanom zbornom mestu. Borci su slušali i već je počelo grupisanje po 3, 4, 5 i više ljudi. Otpočelo je rasturanje i napuštanje zajedničkog zbora; neki su čak i oružje ostavljali. Odred se naglo osipao i smanjivao. Neki drugovi su počeli da govore protiv takvih i sličnih predloga. Bili su za to da odred ostane u celini; da se ponovo dogovorimo o pravcu daljeg kretanja i to negde dalje od dosada-

šnjeg našeg terena. No, to više nije moglo da zaustavi one koji su već odlazili sa mesta dogovora. Govorio sam negde pri kraju, mislim kao dvadesetčetvrti ili dvadesetpeti govornik, i otprilike rekao da ako iko može da se skloni i hajdukuje ne nekoliko meseci već više godina, to mogu ja, ali je moj predlog da ostanemo svi zajedno; da oni koji odlaze osuđuju sebe na sigurnu smrt i da KPJ i odred imaju još snage da tu odluku i izvrše nad onima što napuštaju naše redove i borbu. No, kad sam to govorio, na mestu dogovora bilo je ostalo svega oko 100 boraca — uglavnom vojnih i političkih rukovodilaca našeg i Podrinjskog partizanskog odreda. One što su odlazili niko nije ni pokušavao da zadrži. Ima nekih koji to nazivaju raspuštanjem Valjevskog partizanskog odreda; sa tom ocenom se ne slažem jer ne odgovara istorijskoj istini.

Doneta je odluka da svi koji smo ostali krenemo u pravcu Drine i dalje u Bosnu. Pokret je počeo u prvi sumrak, a u toku noći izbili smo na drugu stranu planine Jablanika gde smo ostatak dana i noći proveli na snegu pored naloženih vatri. Iduće noći, 5. marta, krenuli smo u pravcu Drine i u toku noći naišli na jednu kolibu u kojoj nije bilo svetlosti, ali se zato iz nje čulo hrkanje splavara. Pokušali smo da ga dovičemo, probudimo, ali se nije odazivao. Razvalili smo vrata. Na drvenom krevetu spavao je gluvonemi dečak.

Tada smo se popeli na tavan i našli drugog dečaka. Preplašeno nas je gledao. Rekli smo mu da

ne treba da se plaši; mi tražimo samo da nam on i njegov gluvonemi drug pokažu dole, na Drini, kuću u kojoj bismo mogli naći čamac da se prebacimo na drugu obalu.

Doveli su nas do sela Okleca i rekli da Mina Nešković ima čamac, ali ga je negde sakrio. Probudili smo Minu.

Onako bunovan, nije se odmah snašao — nije shvatio ko smo i šta tražimo. A kad se sasvim razbudio počeo je da vrda — te nema čamac, te tu su četnici i Nemci, te najstrože je zabranjena upotreba čamca, te četnici su oduzeli sve čamce na Drini itd. Međutim, kad smo mu posle podužeg ubeđivanja podviknuli sišao je do Drine i počeo da iz mulja i šljunka iskopava čamac i vesla. Odmah smo na putu levo i desno postavili straže i zasede, a ostali su otpočeli prebacivanje. Dogovorili smo se da u prvoj grupi pređe i jedan mitraljezac. Prebacivanje smo otpočeli oko osam — devet sati uveče, a završili u pet izjutra.

Čim bi se koja grupa prebacila organizovala je izviđanje u pravcu naselja koja su se pred nama nazirala u noći.

U štabu odreda smo se prethodno dogovorili da u toku probijanja do Vrhovnog štaba svraćamo samo u muslimanska sela, a da komandant odreda bude Vlada Zečević. Tek kad smo se svi prebacili na drugu obalu Drine, počeli su četnici da pripucavaju sa srbijanske strane u pravcu nas.

Sa obale smo krenuli u jedno muslimansko selo. Potražili smo odmah hodžu i kmeta i rekli im ko smo i šta smo. Znali smo da je politika Komunističke partije duboko prodrla u muslimanske mase i one znaju da ih uzimamo u zaštitu od četnika. U srpsko selo nismo hteli da uđemo jer smo pretpostavljali da je četničko i nismo se prevarili.

Muslimani su nas lepo primili i nahranili. Tu smo spavali ceo dan bez ikakvih smetnji. Uveče smo se dogovorili sa hodžom i kmetom da nam daju jednog vodiča. Rekli smo da idemo u pravcu Han-Pijeska iznad Srebrenice. Za put su nam dali i vodiča i hrane.[1]

Kroz selo i izvan njega išli smo bez ikakvih smetnji iako je u selu bilo naoružanih ljudi koji su štitili stanovništvo od četničkog klanja.

Sledeće noći, dok smo išli kroz jedno selo, iz mraka je banula jedna žena i upitala ko je tu komandant — ima za njega jedno hitno pismo. Doveli su je do mene. Upalio sam baterijsku lampu i pročitao ga. U pismu nam Jezdimir Dangić, major, komandant četničkih odreda Bosne i Hercegovine, poručuje da se predamo jer smo opkoljeni sa tri bataljona.

Zaustavili smo kolonu. Dogovorili smo se da zanoćimo u tom selu, iako je srpsko, a istovremeno da odgovorimo Dangiću. Pisao je Danilo Lekić Španac, a pismo smo stilizovali tako kao da ga ja pišem.

---

[1] U tim selima narod proslavlja 7. mart kao dan kada je 1942. prvi put video partizane.

Počeo sam time što sam Dangiću odgovorio da ne priznajem Drinu kao granicu niti njega kao gospodara Bosne i Hercegovine, a da je malo tri bataljona da sa nas Valjevaca skinu oružje i razoružaju nas, neka skupe, dodao sam, i trideset bataljona, ali samo sa mrtvih partizana mogu uzeti oružje. Napomenuo sam mu da imamo više mitraljeza i puškomitraljeza, pa neka izvoli da dođe.

Tu noć smo prenoćili u seoskim kućama obezbeđeni, razume se, stražama i patrolama. Ujutru je pored nas prošla kolona lozničkih četnika i otišla prema Drini. Ni pozdravili se nismo. Uvek su ti četnici bili jednom nogom u Bosni a drugom u Srbiji.

Oko podne smo izbili u jedno selo gde je bio i neki četnički štab sa manjim obezbeđenjem. Zaposeli smo kuću u kojoj je bio štab, a ručak smo podelili s njima.

U međuvremenu je naišao vazduhoplovni kapetan Pejić i zapitao čija je to vojska. Na to sam mu rekao da sjaše s konja i dođe na razgovor. Međutim, Pejić je odgovorio grubo i psovkom i naredio da ustanem i raportiram mu o tome čija je vojska. Umesto da mu raportiram naredio sam da ga skinu s konja i vežu.

Odveo sam ga u komandu i tražio da preko telefona pozove Dangića. Kada mi je Pejić dao vezu Dangić se, čuvši moj glas, iznedadio. Tražio sam da pusti omladinca Miću Jankovića koji mu je te noći odneo naše pismo.

Dangić je odgovorio da je mladić kod njega i da se ništa ne brinem; moje je pismo, kaže, primio i Mića će doći, samo traži da mu kažem u kom se pravcu krećemo. Odgovorio sam mu da će pravac našeg kretanja svakako doznati, ali ako mi u roku od tri sata ne pošalje Miću Jankovića u pravcu sela Milića, streljaću kapetana Pejića koji je zarobljen i stoji pored mene vezan. U tom sam dao Pejiću slušalicu i rekao: »Javi se svome komandantu i potvrdi moje reči!« Kad je Pejić to i učinio, prekinuo sam razgovor. Potom smo krenuli nešto malo napred, zadržavajući se uglavnom na tom prostoru i obezbeđujući se da nas ne iznenade. Odmarali smo se i čekali. Nekoliko sati kasnije stigao je Mića Janković, zamenik komandira čete Valjevskog partizanskog odreda. Ispričao nam je da su ga tukli što je »izdao kralja i otadžbinu i otišao u partizane« (do rata je bio pitomac Niže škole vojne akademije) ali su ga neočekivano odrešili i pustili.

Tada smo pustili Pejića i nastavili put. Ispred Han-Pijeska doznali smo od nekih četnika da je tu četnički Cerski odred sa komandantom Dragoslavom Račićem.

Dogovorili smo se da Sava Dopuđa, komandir naše čete, Danilo Lekić Španac i ja odemo u četnički štab i pregovaramo sa Račićem o eventualnoj zajedničkoj borbi protiv ustaša i Nemaca na tom prostoru. A ako se ne vratimo, Zdravko i Milosav će sa celokupnim odredom napasti Račićev štab. Zato će se

u toku dana neprimećeno privući četničkom štabu i, ako nas četnici pobiju, osvetiće nas.

Sa Račićem smo se Lekić i ja poznavali od prošle jeseni. Pozdravili smo se i počeli razgovore. Još dok smo prilazili kući gde je bio njihov štab doznali smo od nekih bosanskih četnika da je naš kurir Milušić (omladinac iz Valjeva po kome smo poslali pismo Vrhovnom štabu i drugu Titu; u njemu smo ih izvestili da smo prešli Drinu i molili da nam omoguće dolazak u njihov sastav time što će nam poslati u susret neku jedinicu) bio uhvaćen; pismo mu nisu našli, ali su ga bili vezali za kolac i spremili za klanje. Međutim, Milušić se sam odrešio (ili mu je neko od ovih seljaka pomogao) i pobegao, dok je Račić rekao još na početku razgovora da je pustio našeg kurira koji je išao u Vrhovni štab.

Još s vrata sam rekao Račiću da ako ma šta pokušaju on ili njegovi prema nama trojici, prvo ću njemu sasuti svih devet metaka iz parabeluma u stomak, a posle šta bude s nama. I tako sam celo vreme razgovora držao pištolj u ruci.

Razgovarali smo u toku celog popodneva. Jednom sam izišao pred kuću u kojoj je bio četnički štab. Na ledini su tukli jednu seljanku. Prišao sam i pitao zašto je batinaju. Rekli su da je ustaška špijunka. Međutim, seljanka iako nije videla ko pita (ležala je na zemlji, a krv joj je išla iz ustiju), uspela je da odgovori:

— Lažu, džukele! Ja sam majka devet kćeri i sve su mu u partizanima. Zato me i tuku ove četničke džukele.

Pred samo veče ipak smo napravili neki sporazum — da Francetićevu Crnu legiju sačekamo više Han-Pijeska i zajednički napadnemo.

Napravili smo i raspored položaja prema karti. Pošto smo se pozdravili, krenuli smo tamo gde smo ostavili borce Valjevskog partizanskog odreda.

Međutim, kada smo izišli iz kuće sreli smo se sa Zdravkom, Milosavom i našim borcima koji su bili opkolili četnički štab. Rekli smo im šta smo se dogovorili. Skrenuo sam pažnju drugovima da sam u međuvremenu razgovarao sa nekim četnicima-seljacima. Rekli su mi da ne idemo u tom pravcu već da pođemo prema Crnoj reci jer ćemo se tamo možda sresti s našim jedinicama koje nam idu u susret. Iste te podatke imali su i Milosav i Zdravko. Znači, naši iz Vrhovnog štaba bili su tačno obavešteni o nama. To je dokaz da je Milušić došao do druga Tita i da nam je u susret poslata jedna jedinica.

Krenuli smo prema dogovoru, ali položaj nismo zauzimali jer je to bila klopka (Račićev odred bi nas tu pobio ili zarobio). U toku noći išli smo bez ikakvih smetnji. Negde pred zoru naišli smo na jedan četnički bataljon.

Karakteristično je da nas je većina tih boraca pozdravljala sa pesnicom stisnutom kod slepoočnice. Znači, to su nekadašnji partizani koji su pod uticajem i pritiskom prešli u četnike.

Od njih smo doznali da je blizu nas jedna naša jedinica, ali gde je — nisu znali tačno. Rekli su nam samo da je u pravcu Borika.

Krenuli smo tim pravcem. Kada se razdanilo izašli smo iz šume na jednu čistinu i videli veliku kolonu. Ona je istovremeno ugledala nas i spremala se za borbu zauzimajući borbeni položaj. Uradili smo to isto. Odjednom smo ispred onih što su zauzimali borbeni položaj prema nama, misleći da je neprijatelj pred njima, ugledali golim okom crvenu zastavu.

Taj susret sa Prvom proleterskom brigadom u kojoj smo ponovo našli svoje stare poznanike Čolakovića, Canu Babović i druge, bio je jedan od najlepših događaja u životu boraca Valjevskog partizanskog odreda.

Tada smo saznali da su borci Prve proleterske razoružali na Borikama četnike i zaplenili im arhivu u kojoj je, između ostalog, bio i izveštaj da smo prešli Drinu, a tu je bila i odluka da nas pohvataju i sve streljaju. Na spisku su među prvim bili Zdravko Jovanović, Milosav Milosavljević, Vlada Zečević, Španac i drugi rukovodioci iz Valjevskog partizanskog odreda.

Rekli su nam da su ostavili jednu četu na Borikama da nas sačeka, smesti i pripremi nam hranu, a onda da produži s njima, dok ćemo mi ostati tu nekoliko dana na odmoru, a posle toga ćemo poći pravcem Goražde—Foča. Tako smo i uradili. Odmorili smo se na Borikama, otrebili malo od vašiju i posle dva dana krenuli. Na putu smo naišli na jedno

muslimansko selo čije je stanovništvo pobeglo gore, u brda, spremno, ako ih napadnemo da se bore protiv nas.

Tada sam se setio da sam u tom selu, prilikom aprilske kapitulacije jugoslovenske vojske, kao rezervista, razgovarao sa vodećim muslimanima da nam daju čamce i puste nas preko Drine — mi ćemo svojim putem, a oni će ostati na miru u svom selu. Tako je i bilo. Sada sam im po Milanu Belovukoviću Devi poslao poruku da ne pucaju na nas; ni mi na njih nećemo pucati nego ćemo produžiti svojim putem. Rekao sam i da je u našoj grupi isti onaj srpski pop koji je u njihovom selu bio i aprila 1941. godine i pred kafanom dogovarao se sa hodžom i kmetom.

I zaista, Devina misija je uspela; prošli smo neometani kroz selo (mislim da se zove Žepa). Čak su nam i vodiča dali i mi smo produžili u pravcu Goražda.

U Goraždu smo seli na partizanski voz, a sprovodnik voza, Brka (iz Kragujevačkog bataljona Prve proleterske) interesovao se celo vreme o stanju u Srbiji.

I u Foči smo dočekani radosno i srdačno. Javili smo se drugovima Titu, Rankoviću i ostalima. Rekli su nam da zasad ostanemo u Foči, da se odmaramo i lečimo, a posle nekoliko dana dobićemo raspored.[2]

---

[2] Kad sam hteo da predam ostatak novca Valjevskog partizanskog odreda koji sam dobio u Sandžaku 1941. godine (nekoliko desetina hiljada sve u hiljadarkama) Rista Stefanović, blagajnik Vrhovnog štaba, nije hteo da primi

Istovremeno su nam drugovi Tito i ostali rekli da svaki od nas iz štaba odreda napiše poseban, svoj, izveštaj i podnese ga Vrhovnom štabu. U njima smo opisali stanje na prostoru gde smo se borili i dali podatke o odredu, drugovima što su ostali i onima što su izginuli.

Kada je pročitao te izveštaje drug Tito je rekao da smo suviše kruto shvatili direktivu koja nam je stigla januara 1942. godine. Bilo bi najpametnije, rekao nam je drug Tito, da smo krenuli sa svim snagama u pravcu glavnine, tj. Vrhovnog štaba. To bi bio daleko bolji i vojnički opravdaniji izlaz nego što smo ostali na onom prostoru da ginemo i dovodimo i sebe i druge odrede u bezizlaznu situaciju.

Ja sam lično dobio posebno i najdraže priznanje: na predlog drugova Tita, Lole Ribara i Milentija Popovića, postao sam član Komunističke partije Jugoslavije. Posle kratkog vremena izabran sam, po odluci Centralnog komiteta Partije, i za člana Vrhovnog štaba.

Ostali Valjevci i nekoliko ljudi iz Podrinjskog partizanskog odreda raspoređeni su u Prvu proletersku i u dobrovoljčke jedinice, kao politički i vojni rukovodioci. Neki su otišli za Liku, drugi za Sloveniju, treći za Slavoniju, Vojvodinu, dok je gro boraca i političkog i vojnog kadra odreda ostao uz Vrhovni štab i tada je formirana Prateća četa Vr-

---

novčanice jer su sve bile probušene puščanim zrnom. Objasnio sam mu da sam te novčanice nosio u džepu i, kada sam ranjen u decembru 1941, i njih je probilo zrno.

hovnog štaba. Po dolasku u Foču izišao je bilten Vrhovnog štaba u kome je stajalo:

»Izražavamo naše priznanje i zahvalnost herojskim borcima Valjevskog i Podrinjskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, koji su u toku čitave zime vodili neprekidne i krvave borbe sa udruženim neprijateljima srpskog naroda: Nemcima, četnicima Pećanca i Draže Mihailovića i ruskim belogardejcima. Nadčovečanske žrtve i napori ovih herojskih boraca za slobodu srpskog naroda ući će u istoriju kao jedna od najsvetlijih tačaka oslobodilačke borbe srpskog naroda«. (Bilten Vrhovnog štaba NOP i DVJ br. 16 za april 1942.)

»Naročito su bile žestoke borbe u januaru, februaru i martu kada skoro nije bilo dana da ovi junaci nisu vodili borbu gladni, goli, promrzli. Gubici neprijatelja bili su veliki. I naši gubici su znatni. Istorija naše borbe za slobodu staviće junačko držanje ovih boraca pod najnepovoljnijim uslovima na jedno od prvih mesta. Napaćeni srpski narod neće nikada zaboraviti ove junake koji su gladni i goli, po mećavi i mrazu, čuvajući da ne uzmu ništa od seljaka, ginuli za slobodu boreći se protiv pljačkaških i izdajničkih bandi«. (Bilten Vrhovnog štaba NOV i DVJ br. 17, 18 i 19 za jun, jul i avgust 1942, Odeljak o Srbiji.)

S A D R Ž A J

U NOĆI, SUSRET — — — — — — — — — — — — — 5
OSLOBOĐENJE KRUPNJA — — — — — — — — — — — 9
KAKO SAM SAZNAO KO JE VRHOVNI KOMANDANT — 19
RANJENIKOVA PESMA — — — — — — — — — — — 26
PO JADRU I MAČVI — — — — — — — — — — — 30
NA POLOŽAJU — — — — — — — — — — — — — 40
MALA ZEJRA — — — — — — — — — — — — — — 43
PROSLAVA OKTOBARSKE REVOLUCIJE 1941. — — — — 52
OPET U LOZNICI — — — — — — — — — — — — 57
DVA SRETENA — — — — — — — — — — — — — 63
TOMA VIĆENTIĆ — — — — — — — — — — — — 72
NA RADU U »UŽIČKOJ VLADI« — — — — — — — — 79
ODLAZAK IZ UŽICA ZA SANDŽAK 1941. GODINE — — 84
DRUG TITO SE JOŠ NIJE VRATIO — — — — — — — 88
OD SANDŽAKA DO VALJEVA I KRUPNJA — — — — — 96
NAŠE AKCIJE — — — — — — — — — — — — — 108
DVE SRBIJE — — — — — — — — — — — — — — 111
JANUAR 1942. — — — — — — — — — — — — — 116
FEBRUAR 1942. GODINE — — — — — — — — — — 127
PSIHIČKI JURIŠ — — — — — — — — — — — — 135
DIVČIBARE, FEBRUARA 1942. GODINE — — — — — — 147
VALJEVSKIM PARTIZANKAMA — — — — — — — — 158
MART 1942. GODINE — — — — — — — — — — — 160

VLADA ZEČEVIĆ

U NOĆI, SUSRET

*

Lektor
STEVAN KOJIĆ

*

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

*

Korektor
VERA ĐURIĆ

*

Štampanje završeno oktobra 1963.
Tiraž 3000

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd